

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

Пояснювальна записка

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: **«Поховальний обряд населення салтівської культури верхнього та середнього Подонців'я»**

Виконав: студент V курсу

заочної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 – історія та археологія

Пишний Олександр Вікторович

Керівник: к.і.н., доц. Скирда В. В.

Рецензент: к.і.н. В.С. Аксьонов

Зміст

Список скорочень	3
Вступ	4
Розділ 1. Поховальний обряд аланського населення	17
Розділ 2. Ґрунтові поховання за обрядом трупопокладення	37
Висновки	58
Список використаних джерел та літератури	62
Резюме	71
Summary	72
Додатки	73

Список скорочень

АОН – Археологические открытия на новостройках

АС – Археологический съезд

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения

ИГАИМК – Известия государственной академии истории материальной культуры

МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

РА – Российская археология

СА – Советская археология

СГУ – Саратовский государственный университет

СМК – Салтово-маяцька культура

ХГУ – Харьковский государственный университет

ХИМ – Харьковский исторический музей

Вступ

Відкриття перших пам'яток, які започаткували вивчення салтівської (салтово-маяцької) археологічної культури (СМК), відбулося напередодні XII Археологічного з'їзду, який проходив у Харкові (1902 р.)¹. Вивчення перших салтівських пам'яток (Верхньо-Салтівського катакомбного та Зливкінського ґрунтового могильників), які містили добре датовані речі, дало змогу віднести аналогічні пам'ятники до останньої чверті I тисячоліття н. е.

Зараз, після більш ніж столітнього періоду вивчення, на території зайнятої СМК відомо більше тисячі різнотипних пам'яток – поселень, могильників, окремих комплексів та місцезнаходжень².

За час вивчення салтівських старожитностей біля її поширення вдалося виділити сім локальних варіантів³. Три з яких – верхньодонська, приазовська чи нижньодонська, а також кримська – пов'язані з територією сучасної України (Рис. 1).

При цьому більшістю дослідників салтівських старожитностей визнається, що верхньодонська (лісостепова) залишена аланськими, а нижньодонська – праболгарськими племенами, які становили основу населення Хозарського каганату. Найбільших успіхів, через низку причин, було досягнуто у вивченні салтівських пам'яток, залишених аланським населенням, завдяки багаторічному і плідному дослідженню катакомбних могильників, що належали їм⁴.

---

¹ Бабенко В.А. Древние Салтовские придонские окраины южной России // Труды XII АС. М., 1905. Т. 1. С. 435-436; Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде в 1901 г. // Труды XII АС. М., 1905. Т. 1. С. 211-213; Покровский А.М. Верхне-Салтовский могильник // Труды XII АС. М., 1905. Т. 1. С. 467-478.

² Баранов И.А. Таврика в Эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). К., 1990. С. 5-24; Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА. 1967. № 146. С. 1-196; Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // АОН. 1987. Вып. 2. С. 168-184.

³ Плетнева С.А. От кочевий... С. 8.

⁴ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. М., 1989 С. 26; Флеров В.С. Погребальные обряды на севере Хазарии (Маяцкий могильник) // Материалы и проблемные исследования по древней и средневековой

Не залишилися поза увагою поховання, залишені у межах верхньодонського та нижньодонського варіантів СМК. Однак, на відміну від могильників аланського населення, некрополі праболгарської етнічної складової Хозарського каганату здебільшого містять незначну кількість поховань, а похоронний інвентар не представницький. Саме це є характерною рисою праболгарського похоронного обряду, що зафіксований на пам'ятниках нижньодонського варіанту СМК¹. Поховання праболгарського населення біля лісостепоного аланського варіанта СМК, водночас, характеризуються великим багатством проти праболгарських поховань з степових районів поширення салтівської культури². Тут відомі досить великі праболгарські некрополі, такі як Нетайловський та Красногорський³.

Актуальність нашої роботи відзначається тим, що незважаючи на досягнення у справі вивчення салтово-маяцьких пам'яток, через низку об'єктивних і суб'єктивних причин у салтознавстві накопичився досить великий комплекс проблем⁴. Ряд цих проблем пов'язаний з басейном Сіверського Дінця у його верхній течії, тобто з лісостеповим аланським

археологии Восточной Европы. Волгоград, 1993. Вып. 1. С. 54; Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник // *Vita Antiqua*, 1999. № 2. С. 137-149; Аксенов В.С. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце // *Донская археология*. 2001. № 1-2. С. 62-78.

¹ Красильников К.И. Могильник древних болгар у с. Желтое на Северском Донце // *Проблеми на прабългарската история и култура*. София, 1991. Вып. 2. С. 62-81; Красильников К.И. О некоторых вопросах погребального обряда праболгар Среднедонечья // *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Казань, 1990. С. 28-44; Красильников К.И., Тельнова Л.И. Грунтовый могильник у поселка Новодачное // *Древности Подонцовья*. Луганск, 1997. С. 66-80; Савченко Е.И. Крымский могильник // *АОН*. М., 1986. Вып.1. С. 70-101; Швецов М.Л. Могильник «Злівки» // *Проблеми на прабългарската история и култура*. София, 1991. Вып. 2. С. 109-123.

² Плетнева С.А. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовье // *Плиска-Преслав*. София, 1981. Т. 2. С. 9.

³ Иченская О.В. Об одном из вариантов погребального обряда салтовцев по материалам Нетайловского могильника // *Древности Среднего Поднепровья*. К., 1981. С. 80-96; Михеев В.К. Погребальный обряд Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры // *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Казань, 1990. С. 45-52; Аксенов В.С., Крыганов А.В., Михеев В.К. Обряд погребения с конем у населения салтовской культуры // *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. К., 1996. С. 116-129.

⁴ Плетнева С.А. Хазарские проблемы в археологии // *СА*.1990. № 2. С. 77-91.

варіантом СМК. Цей регіон характеризується наявністю тут контактної зони між салтівським (алано-болгарським) та слов'янським населенням¹. тому, для даної території гостро стоїть питання взаємодії всіх етнічних компонентів – алан, болгар, слов'ян, і навіть хозар і угрів, які знаходилися тут у другій половині VIII – першій половині X ст.².

Вибір нами теми дослідження пов'язаний із тим, що поховальний обряд разом із похоронним інвентарем, дають найбільш точну та повну картину життя представників будь-якої культури.

Територіальні рамки роботи охоплюють район верхнього та середнього Подонців'я, який є локальним варіантом СМК, розташованим в лісостеповій та степовій зонах.

Хронологічні рамки роботи обумовлені часом існування ранньосередньовічної салтівської культури, тобто VIII-X ст. н. е.

Історіографія питання налічує вже більш ста років, хоча багато окремих питань залишаються досить дискусійними. Перше знайомство археологів із салтово-маяцькими ранньосередньовічними старожитностями відбулося в 1890 р., коли в гирлі річки Тиха Сосна було відкрито Маяцьке городище і розкопана одна катакомба на сусідньому могильнику. У 1894 р. В.З. Завітневич провів невеликі охоронні розкопки на Покровському могильнику у Куп'янському районі сучасної Харківської області³. Однак, через слабку вивченість, незнання матеріалу та ряд інших причин ці пам'ятки залишилися незрозумілими і не привернули до себе належної уваги⁴.

Подальші дослідження проводились на території Харківської губернії. Вирішальною для справжнього відкриття та визнання наукою факту існування особливої ранньосередньовічної археологічної культури була

---

¹ Плетнева С. А. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII-IX вв. // СА. 1962. № 1. С. 83-94.

² Плетнева С.А. Хазарские проблемы ... С. 81.

³ Ляпушкин И.И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне Дона // МИА. 1958. №. 62. С. 85; Спицин А.А. Историко-археологические разыскания I-III // ЖМНП. Новая серия. 1909. Ч. 19. Январь. С. 73.

⁴ Ляпушкин И.И. Памятники ... С. 86.

діяльність провінційного краєзнавця, місцевого вчителя В.О. Бабенка. У 1900 р. він разом із місцевими селянами у так званому Капіносовому яру біля с. Верхній Салтів (нині Чугуївський район Харківської області) виявляє перші катакомбні поховання та розпочинає самостійні розкопки могильника. Наступного, 1901 р., вже професійний археолог В.О. Городцов знаходить та досліджує ямний могильник біля х. Зливки¹, поховання якого, при типологічній близькості похоронного інвентарю до катакомбних поховань Верхнього Салтова, були значно біднішими за нього.

Перші спроби історичної інтерпретації нововідкритих пам'яток були зроблені в ході XII археологічного з'їзду, що проходив у Харкові в 1902 р. У доповіді О.М. Покровського було доведено, що інвентар (дзеркала, бляшки, судини тощо) та куфічні арабські монети, виявлені в похованнях, дозволяють датувати дані знахідки та пам'ятки останньою чвертю I тис. н. е. Він же наголосив на певній аналогії речового матеріалу з аланськими могильниками Північного Кавказу². Д.Я. Самоквасов, у свою чергу, вже тоді припустив хозарську приналежність цієї археологічної культури³.

Як зазначала провідний салтознавець С.О. Плетньова, перші два десятиліття вивчення салтівських пам'яток басейну Дону характеризується появою наукової літератури переважно звітнього характера⁴.

У цей час можна говорити про існування двох основних напрямків, прихильники яких пояснювали походження СМК і визначали етнічний склад її носіїв. З одного боку Д.Я. Самоквасов, В.О. Бабенко та Д.І. Багалій вважали, що культура такого високого рівня, яку демонстрував матеріал, виявлений у катакомбних похованнях Верхньо-Салтівського могильника, має належати лише народу, що панував на той час, – хозарам⁵. При цьому, ні

¹ Городцов В.А. Результаты археологических исследований ... С. 211-213; Спицин А.А. Историко-археологические разыскания ... С. 72-73.

² Покровский А.М. Верхне-Салтовский могильник ... С. 465-491.

³ Известия XII Археологического съезда в Харькове. 15-27 августа 1902 г. Харьков, 1902. С. 124-128.

⁴ Плетнева С.А. От кочевий к городам ... С. 3.

⁵ Ляпушкин И.И. Памятники салтово-маяцкой культуры ... С. 88; Плетнева С.А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. М. Наука, 1981. С. 62-63.

В.О. Бабенко, ані Д.І. Багалій не заперечували явного культурного зв'язку між аланськими могильниками Північного Кавказу та Верхнім Салтовом¹.

На аланській належності салтовських пам'яток наполягав О.А. Спіцин. Завдяки ньому в науку увійшла думка, що існувала протягом практично всього ХХ ст., але так і не виправдана надалі, про те, що на Сіверському Дінці жили якісь групи алан, що з'явилися там в результаті гунської навали. Як вважав О.А. Спіцин, посилення прикавказьких алан дозволило зміцнитися і придонецьким і обидві ці групи як «головна сила» увійшли до складу Хозарської держави².

Особливої уваги заслуговує думка Ю.В. Готьє, висловлена вченим у 1927 та 1930 рр.³. По суті роботи дослідника підбивали підсумки першого періоду вивчення пам'яток СМК. Населення Подоння цей дослідник однозначно пов'язував з аланами, підкреслюючи подібність їхньої культури з культурою аланського населення Північного Кавказу, але, як і О.А. Спіцин, він перебував у полоні в ідеї про автохтонність аланського населення цих місць⁴.

Новий етап у вивченні СМК пов'язаний з ім'ям М.І. Артамонова. Його початок датується кінцем 20-х – 30-х років ХХ ст. Широко відомі роботи, які проводилися під керівництвом М.І. Артамонова в Саркелі, діяльність Волго-Донської експедиції та видання її праць, здійснене за редакцією цього ученого⁵. Сам зв'язок СМК з хозарською історією, зокрема ідентичність культури Придонецького населення та хозарського Подоння, 1940 р. вперше не просто продекларував, а й спробував обґрунтувати саме М.І. Артамонов⁶.

---

¹ Багалей Д.И. Русская история. Т. 1.: Княжеская Русь (до Иоанна III). М., 1914. С. 114.

² Спицин А.А. Историко-археологические разыскания ... С. 70-71

³ Готьє Ю.В. Кто были обитатели Верхнего Салтова // ИГАИМК. 1927. Т. 5. С. 65-84; Готьє Ю.В. Железный век в Восточной Европе. М.; Л., 1930.

⁴ Готьє Ю.В. Железный век ... С. 86.

⁵ Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории хазар. Л., 1936.

⁶ Артамонов М.И. Саркел и некоторые другие укрепления в северо-западной Хазарии // СА. 1940. Т. 6. С. 130-167; Плетнева С.А. Хазарские проблемы ... С. 77.

Завдяки роботам М.І. Артамонова та І.І. Ляпушкіна (50 – 60-ті рр. XX ст.), у науці затвердилося уявлення про поділ СМК на лісостеповий – аланський та степовий – праболгарський, локальні варіанти.

М.І. Артамонов, як і раніше, продовжував відстоювати ідею про автохтонність аланського населення Придніччя, що увійшло у VIII ст. до складу Хозарського каганату і який брав участь у створенні СМК¹. І.І. Ляпушкін, навпаки, захищав гіпотезу про переселення алан з Північного Кавказу, вважав їх новим населенням регіону, що з'явилося на Дону лише за хазарську добу². Як відомо, думка І.І. Ляпушкіна виявилася вірною і взяла гору в сучасному хозарознавстві³.

Цілу епоху у вивченні салтово-маяцьких старожитностей склали наукові праці С.О. Плетнєвої. Саме завдяки ній сформувалося сучасне уявлення про територію та межі лісостепового та степового варіантів, було відкрито низку нових пам'яток, проведено стаціонарні археологічні дослідження на Дмитрівському катакомбному могильнику, Маяцькому городищі, Волоконівському ґрунтовому могильнику. Саме С.О. Плетнєва зуміла виділити та піддати науковому аналізу основні археологічні ознаки аланського та праболгарського населення СМК⁴. Вона відзначила взаємопроникнення цих ознак, чересполосність розселення аланських і болгарських груп у лісостепу, початок процесів етнічної та культурної консолідації спочатку розрізненого населення. У своїх роботах, присвячених похоронному обряду алано-болгарського населення СМК, С.О. Плетнєва успішно вирішила низку питань соціальної історії, пролила світло на

---

¹ Артамонов М.И. История хазар. Л., 1962. С. 6.

² Ляпушкин И.И. Памятника салтово-маяцкой культуры ... С. 137.

³ Михеев В.К. О социальных отношениях у населения салтово-маяцкой культуры Подонья-Приазовья в VIII-X вв. // Археология славянского Юго-Востока. Воронеж, 1991. С. 44; Плетнева С.А. Хазары. М., 1976. С. 38.

⁴ Плетнева С.А. От кочевий к городам ... С. 71-102; Плетнева С.А. Салтово-маяцкая культура ... С. 69-72.

структуру сім'ї, досягла певних успіхів у з'ясуванні внутрішньої хронології салтівських старожитностей¹.

Не можна залишити поза увагою роботу С.О. Плетнєвої, присвячену специфіці похоронного обряду болгарських племен². Дослідниця обґрунтувала виділення чотирьох районів – середньодонецький (зливкинський), нижньодонецький, саркельський чи цимлянський і лісостеповий, у яких болгарські поховання мали специфічні риси похоронного обряду. Всі ці райони, на думку вченої, є районами розселення якихось давньоболгарських об'єднань, орд або племінних союзів.

Докладне вивчення територіальної та соціальної структури населення аланського лісостепоного варіанта СМК було проведено Г.Є. Афанасьєвим. Зокрема, особливий інтерес викликає сформульована автором концепція мікрорегіонів, на які ділився масив салтівського лісостепоного населення. Їх він розглядав як самостійні території зі своїми катакомбними могильниками, які мають яскраво виражену соціальну відокремленість одна від одної. Археологічним еквівалентом мікрорегіонів є конкретні комплекси археологічних пам'яток – Верхньо-Салтівський, Дмитрієвський, Ютанівський, Маяцький та ін. Подібні комплекси об'єднують, як правило, городище, кілька селищ та могильників³.

Г.Є. Афанасьєв не обійшов своєю увагою катакомбні аланські поховання Подоння. На основі детального вивчення похоронних споруд, похоронного інвентарю, присутності у похованнях жертвної їжі Г.Є. Афанасьєв вивів соціально значимі риси в аланському похоронному обряді. Автору вдалося не тільки визначити соціально значущі маркери для ранньосередньовічних аланських чоловічих, жіночих та дитячих поховань Подоння, а й

¹ Плетнева С.А. От кочевий к городам ... С. 135-143; Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье ... С. 173-267; Плетнева С.А. О некоторых погребальных обычаях аланских племен Подонья // Исследования по археологии СССР. Л., 1961. С. 182-193; Плетнева С.А. Подгоровский могильник // СА. 1962. № 3. С. 241-251; Плетнева С. А. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII-IX вв. ... С. 83-94.

² Плетнева С.А. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовье ... С. 9-19.

³ Афанасьев Г.Е. Донские аланы ... С. 109-117.

реконструювати структуру сімейних відносин на основі палеодемографічних характеристик носіїв катакомбного похоронного обряду¹.

Цілий ряд суттєвих уточнень у розумінні окремих категорій салтівських старожитностей чи аспектів розвитку СМК зробив В.С. Фльоров. Його перу належать кілька робіт, присвячених матеріалам дослідження Маяцького катакомбного могильника². Для цього дослідження особливу цінність становлять роботи дослідника, присвячені обряду знешкодження похованих (ОЗП), зафіксовані у аланського та болгарського населення СМК Подоння³. Головним підсумком цих робіт стало встановлення у аланського та болгарського населення СМК самого факту навмисного руйнування кістяків і відповідно виключення версії пограбованості салтівських катакомбних та ґрунтових поховань. При цьому вчений показав, що руйнували останки не окремих похованих, а майже всіх.

Систематизація ознак, особливо стратиграфії заповнень, привела дослідника до висновку, що салтівське населення у силу своїх вірувань само розривало поховання і само руйнувало залишки раніше померлих родичів⁴.

Дослідження В.С. Фльорова у сфері постпоховальних обрядів у аланського населення СМК підтримав В.С. Аксьонов. Завдяки роботі дослідника з матеріалами Старо-Салтівського, Верхньо-Салтівського III та IV, Рубіжанського катакомбних могильників вдалося суттєво доповнити арсенал аргументів на користь існування в алан Подонья ОЗП⁵.

Однозначно позитивне значення для цієї роботи має факт публікації В.С. Аксьоновим матеріалів Старо-Салтівського та Рубіжанського

¹ Афанасьев Г.Е. Донские аланы ... С. 20-45.

² Флеров В.С. Маяцкий могильник // Маяцкое городище. М., 1984. С. 142-199; Флеров В.С. Погребальные обряды на севере Хазарии (Маяцкий могильник) ... С. 1-144.

³ Флеров В.С. Обряд обезвреживания погребенных Хазарии на археологическом фоне Восточной Европы в I тыс. н. э. // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк, 2005. Т. 4. С. 383-406.

⁴ Флеров В.С. Аланы Центрального Предкавказья V-VIII веков: обряд обезвреживания погребенных. М., 2000. С. 9.

⁵ Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры // РА. 2002. № 3. С. 98-114.

катакомбних могильників¹. Представляє інтерес і ряд розробок вченого щодо структури сім'ї у аланського населення Подоння за даними катакомбних могильників², контактів аланського населення з іншими етносами лісостепової та лісової зони Східної Європи³.

Важливе місце у дослідженні похоронної обрядовості болгарського компонента СМК займає відкриття та дослідження В.К. Міхеєвим ряду ґрунтових могильників в ареалі лісостепового варіанта культури (Червона Гірка, Червона Гусарівка, Нетайлівка), на яких був простежений цілий комплекс обрядових особливостей, насамперед наявність трупоспалень, різні варіанти кінських поховань, специфічних категорій похоронного інвентарю. Етнічний склад цих могильників був складним і обряд поховання на кожному окремому пам'ятнику має свої особливості. Проте комплекс виявлених там предметів, кераміки, озброєння, кінського спорядження тощо, дозволило досліднику однозначно пов'язати населення, що залишило дані некрополі, і з СМК, і з історією Хозарського каганату. Попередні висновки В.К. Міхеєва, зроблені на основі аналізу даних пам'яток, про існування воєнізованих общин тюркського або тюрко-угорського походження в аланському середовищі лісостепового Подоння, підтверджуються нині у роботах його учнів⁴.

¹ Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник ... С. 137-149; Аксенов В.С. Рубежанский катакомбный могильник ... С. 62-78.

² Аксенов В.С. Структура семьи у алан бассейна Северского Донца по данным катакомбных могильников салтовской культуры // Проблемы истории и археологии Украины. Тезисы докладов Международной научной конференции. Харьков, 2001. С. 83.

³ Аксенов В.С. Контакты венгров с аланами в IX веке – взаимопроникновение культур // Северный Кавказ и кочевой мир степей Евразии: V «Минаевские чтения» по археологии, этнографии и краеведению Северного Кавказа. Тезисы докладов межрегиональной научной конференции (г. Ставрополь, 12-15 апреля 2001 г.). Ставрополь, 2001. С. 113-115; Аксенов В.С. Новые находки коньковых подвесок в салтовских захоронениях на Харьковщине // Finno-Ugrica. 1998. № 1(2). С. 3-12; Аксенов В.С. Сидяче поховання з аланського катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів // Археологічний літопис Лівобережної України. 2003. № 2. С. 95-102.

⁴ Михеев В.К. Погребальный обряд Красногорского могильника ... С. 45-52; Михеев В.К. Новый ґрунтовый могильник салтовской культуры в с.Червоная Гусаровка // Древности 1994. Харьков, 1994. С. 194-195; Аксенов В.С., Михеев В.К. Исследования Нетайловского могильника в 2002-2004 гг. ... С. 134-156.

Сам автор розкопок даних ґрунтових могильників у своїй останній узагальнюючій статті абсолютно точно вказує необхідний напрямок історичного аналізу отриманих ним матеріалів: «Населення Подоння складалося з різних етнічних компонентів, що опинилися тут у різний час і за різних історичних обставин. Ці компоненти були цілісними етносоціальними організаціями. Вони були розрізненими частинами етнічних спільностей, формування та функціонування яких до їх включення до складу Хозарського каганату протікало в інших політичних та економічних умовах, а також на інших територіях¹.

Слід зазначити, що у наш час зусиллями В.К. Міхеєва та створеної ним наукової школи продовжується археологічне дослідження пам'яток лісостепового варіанту СМК. Зокрема, учнями В.К. Міхеєва продовжує вивчатися Верхньо-Салтівський катакомбний могильник і розташований поряд з ним ґрунтовий Нетайлівський некрополь². При цьому, В.С. Аксенов, на основі вивчення матеріалів катакомбних та ґрунтових могильників, веде роботу з уточнення етнічної структури салтово-маяцького населення, виявлення етнічних груп іранського, тюркського та угорського походження³. Важливе значення для дослідження катакомбного обряду поховання має відкриття в 2019 році Хотомельського могильника В.В. Скирдою⁴.

У той же час продовжується вивчення ґрунтових некрополів у середньому Подонеччі. Найбільших успіхів у вивченні болгарських

¹ Міхеєв В.К. Северо-Западная окраина Хазарии в свете новых археологических открытий // Хазарский альманах. 2004. Т. 3. С. 90.

² Аксенов В.С., Хоружая М.В. Катакомба № 72 Верхне-Салтовского могильника // Древности 2005. Харьков, 2005. С. 288-294; Аксенов В.С., Хоружая М.В. Новые раннесредневековые захоронения Нетайловского могильника (раскопки 2002-2004 гг.) // Хазарский альманах. 2005. Т. 4. С. 199-215; Жиронкина О.Ю., Крыганов А.В., Цитковская Ю.И. Об одном комплексе погребений Нетайловского могильника ... С. 165-167; Крыганов А.В., Чернигова Н.В. Новое исследование Нетайловского могильника ... С. 35-42.

³ Аксенов В.С. К вопросу об этнической принадлежности захоронений с конем Нетайловского могильника // Вісник ХДУ. 1997. № 396. Вип. 29. С. 31-37; Аксенов В.С. Деревянные конструкции могильника салтовской культуры Красная Горка // Хазарский альманах. 2002. Т. 1. С. 6-17.

⁴ Скирда В.В., Іськов І.В. Звіт про археологічні дослідження Середньовічної археологічної експедиції ХНУ імені В.Н. Каразіна у 2019 р. Харків, 2020. 63 с. (На правах рукопису).

могильників досяг К.І. Красильніков. Йому вдалося відкрити кілька нових, досить цікавих з погляду похоронної обрядовості, проболгарських могильників. Під керівництвом К.І. Красильнікова були повністю досліджені такі могильники, як біля сіл Жовте, Лисогорівка, Новодачне та ряд інших¹. Як зазначає дослідник: «Поховання праболгар східної частини Середнього Подінців'я показують, що в принципі ми стикаємося з ритуалами, які багато в чому повторюють практику поховань болгар взагалі. Але водночас не можна не помітити деякі індивідуальні риси обряду, властиві похованням цього району»². Додатково позначивши ознаки появи нової для цього масиву релігії – ісламу. К.І. Красильніков на прикладі могильника біля с. Лисогорівка переконливо довів факт проникнення азіатського ісламізованого населення у степи Східної Європи та конкретизувати час цих подій³.

Саме ці дослідники першими звернули увагу на присутність на болгарських некрополях біля с. Маяки поховань, скоєних відповідно до похоронного обряду, характерного для ранніх мусульманських поховань Середнього Поволжя⁴.

Таким чином, у процесі вивчення похоронних пам'яток лісостепового та степового Донського варіантів СМК, як видно з вищевикладеного, накопичилася ціла низка нових проблем. Все це особливо важливо, бо відкриття останніх десятиліть, зроблені в районі верхньої та середньої течії Сіверського Дінця, показують, що салтівське населення тут було аж ніяк не

¹ Красильніков К.І. Могильник древних болгар у с. Желтое... С. 62-81; Красильніков К.І., Тельнова Л.І. Грунтовий могильник у поселка Новодачное ... С. 66-80; Красильніков К.І. Могильник у с. Лысогоровка – новый источник этноистории Степного Подонцовья IX в. // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр. К., 2002.

² Красильніков К.І. О некоторых вопросах погребального обряда праболгар Среднедонечья ... С. 38.

³ Красильніков К.І., Красильнікова Л.І. Могильник у села Лысогоровка ... С. 212-215.

⁴ Копыл А.Г., Татаринев С.И. Мусульманские элементы в погребальном обряде праболгар Среднедонечья // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. Казань, 1990. С. 57, 58.

монолітним, а складалося з общин іранського, тюркського, тюрко-угорського походження¹.

Джерелознавчу базу роботи складають опубліковані та неопубліковані матеріали ґрунтових та катакомбних могильників з території лісостепового та степового варіантів СМК. Так, для розгляду особливостей катакомбного обряду мною використовувалися опубліковані матеріали по Верхньо-Салтівському, Дмитрівському, Маяцькому, Рубіжанському та Старо-Салтівському могильниках².

При розгляді ґрунтових поховань СМК з території Середнього Подонців'я мною було залучено матеріали з розкопок В.О. Городцова, К.І. Красильнікова та М.Л. Швецова³. Для розгляду ґрунтових поховань на території аланського лісостепового варіанту СМК я використав матеріали Нетайлівського могильника (дослідники А.В. Криганов, В.К. Міхеєв, В.С. Аксьонов)⁴ та неопубліковані матеріали розкопок могильника Червона Гірка (дослідник В.К. Міхеєв), Піскирадківського некрополя (дослідник А.В. Криганов)⁵, які зберігаються у Музеї археології Харківського

¹ Тортика А.А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы. Харьков, 2006. С. 20.

² Афанасьев Г.Е. Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения Среднего Дона. М., 1993; Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. М., 1989; Флеров В.С. Погребальные обряды на севере Хазарии (Маяцкий могильник) // Материалы и проблемные исследования по древней и средневековой археологии Восточной Европы. Волгоград, 1993. Вып. 1; Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник... С. 137-149; Аксенов В.С. Рубежанский катакомбный могильник... С. 62-78.

³ Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде в 1901 г. // Труды XII АС. М., 1905. Т. 1.; Красильников К.И. Могильник древних болгар у с. Желтое ...С. 62-81; Красильников К.И. О некоторых вопросах погребального обряда...С. 28-44; Красильников К.И., Тельнова Л.И. Грунтовый могильник у поселка Новодачное...С. 66-80; Красильников К.И., Красильникова Л.И. Могильник у села Лысогоровка...С. 187-244; Швецов М.Л. Могильник «Злівки»... С. 109-123.

⁴ Жиронкина О.Ю., Крыганов А.В., Цитковская Ю.И. Об одном комплексе погребений...С.165-167; Крыганов А.В. Нетайловский могильник // Археологічні дослідження на Україні 1992 року. К., 1993. С. 93-94; Крыганов А.В., Чернигова Н.В. Новое исследование...С. 35-42; Аксенов В.С. Погребальный обряд Нетайловского могильника (VIII-IX вв.) // РА. 2006. № 2. С. 51-63; Аксенов В.С., Михеев В.К. Исследования Нетайловского могильника... С. 134-156.

⁵ Аксенов В.С., Крыганов А.В., Михеев В.К. Обряд погребения с конем...С. 116-129; Михеев В.К. Погребальный обряд Красногорского могильника ... С. 45-52; Аксьонов В.С.

національного університету імені В.Н. Каразіна та Харківському історичному музеї імені М.Ф. Сумцова.

Мета роботи визначається спробою аналізу похоронного обряду населення лісостепового та степового варіантів СМК для уточнення етнічної ситуації в басейні Дону у другій половині VIII – першій половині X ст. Наголос, при цьому, робиться головним чином на використанні археологічних, й у меншій мірі письмових джерел.

Завдання перед цією роботою ставилися такі:

1) на основі аналізу основних рис похоронного обряду спробувати визначити, якій відомій за письмовими джерелами етнічній групі населення, що проживала в лісостеповому та степовому варіантах СМК, належать поховання за обрядом трупокладення в простих ґрунтових ямах, ямах з підбосом та ямах з нішами конструктивними особливостями;

2) на основі аналізу основних рис поховального обряду спробувати визначити, якому етносу належать, залишені на салтівських пам'ятках лісостепового та степового варіантів СМК поховання за обрядом трупокладення, скоєні в катакомбних похованнях;

3) спробувати пояснити факт присутності на могильниках праболгарського населення поховань у катакомбах, а на пам'ятниках із катакомбним обрядом поховання інгумаційних поховань у простих ґрунтових ямах;

4) розглянувши особливості похоронної обрядовості населення, що залишило інгумаційні поховання в ґрунтових ямах, спробувати вичленувати з них поховання належали угорському компоненту салтівської культури.

Структуру роботи складається з вступу, двох розділів та висновків. Робота має додаток з ілюстраціями, список використаних джерел та літератури.

Поховання з конем другої половини VIII - IX ст. верхньої течії р. Сіверський Донець (за матеріалами салтівських ґрунтових могильників). Дис. ... канд. іст. наук. Харків, 1999; Крыганов А.В. Раскопки в Харьковской области Нетайловского и Пескирадковского могильников салтовской культуры // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. Луцьк, 1993. С. 54-56.

Розділ 1.

Поховальний обряд аланського населення

Найбільш яскравими пам'ятками аланського лісостепового варіанта салтівської культури у басейні Сіверського Дінця є катакомбні могильники. З відкриттям одного з них, а саме, Верхньо-Салтівського некрополя пов'язане виділення у ранньосередньовічних стародавностях півдня Східної Європи окремої салтово-маяцької археологічної культури (СМК). В даний час на території сучасної Харківської області, в басейні Сіверського Дінця, найбільш досліджуваними є три катакомбні могильники – Верхньо-Салтівський, Старо-Салтівський та Рубіжанський. Тільки на Верхньо-Салтівському могильнику за ледве більш ніж 100 років розкопок було досліджено близько 500 поховань¹. На Дмитрієвському могильнику було розкопано 162 катакомби, на Маяцькому могильнику – 120 катакомб, на Нижньолубянському некрополі – 55 катакомб, на Ютанівському могильнику – 28 катакомб². Такий масив поховань дозволяє скласти досить повне уявлення про похоронний обряд аланського населення СМК.

Переважною формою похоронних споруджень на даних могильниках є катакомби. Катакомби – це могильне спорудження, що складається із вхідної ями, так званого дромоса, і врізаної в нього торцевої стінки, закритої зверху, похоронної камери, з'єднаної із дромосом вузьким входом різної довжини. Споруджувалися катакомби у твердому глинистому ґрунті на схилах ярів (Рис. 2). Орієнтація дромосів, а відповідно й похоронних камер, залежала винятково від напрямку схилів, на яких вони розташовувалися та ніколи від сторін світу. Таким чином, дромоси виривалися на схилі, ніколи поперек або навскіс. Так, наприклад, дромоси катакомб на Верхньо-Салтівському IV

---

¹ Чернігова Н.В. Бабенко В.О. та дослідження археологічного комплексу в с. Верхній Салтів // Археологія. 2000. № 4. С. 117.

² Афанасьев Г.Е. Донские аланы ... С. 80; Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье ... С. 173; Флеров В.С. Погребальные обряды ... С. 4.

могильнику, розташованому на західних схилах Нетечинського яру, орієнтовані по лінії схід - захід, іноді з незначними відхиленнями¹. У той же час дромоси катакомб на Старо-Салтівському і Рубіжанському могильниках здебільшого орієнтовані по схилу, з незначними відхиленнями, по лінії північ-південь².

В ареалі лісостепового варіанта СМК зафіксовані три основні різновиди пристрою вхідних ям. Переважна більшість усипальниць – 81,7% – мали вхідні ями у вигляді дромосів³. Дромос прорізає схил яру вузькою (40-60 см) траншеєю. Якщо природний ухил схилу яру був значним, то дно дромосу робили майже горизонтальним. В інших випадках, у початковій частині дромоса фіксуються сходи (від 4 до 15), а вже потім дно дромосу спускалося до входу в похоронну камеру. Ширина й висота сходів були обумовлені довжиною стопи й зручністю пересування по таким земляним сходам. Тому ширина сходів у середньому становить 25-30 см, а висота коливається від 10 до 45 см. Стінки дромосів у більшості випадків вертикальні, ретельно вирівняні. Довжина дромосів коливається від 0,6 до 7 м. Вона залежала від того, хто був похований у камері. Довгі дромоси ведуть звичайно в камери з багатими похованнями: чим більше речей у похоронній камері й чим вони дорожче, тим довше дромос. Глибина дромоса прямо залежала від його довжини: довгий дромос глибше прорізає схил яру. Таким чином, глибина дромоса коливалася від 1,0 м до 4-5 м від рівня сучасної поверхні ґрунту.

Частина усипальниць мала вхідні ями, виконані у вигляді колоколоподібних шахт. В основному катакомби з таким видом вхідної ями зустрінуті на Маяцькому городищі⁴. На цьому ж поселенні зустрінуті

¹ Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник ... С. 137; Аксенов В.С. Рубежанский катакомбный могильник ... С. 62.

² Аксенов В.С. Исследование Верхне-Салтовского катакомбного могильника // Археологічні відкриття в Україні 1999-2000 рр. К., 2001. С. 3.

³ Афанасьев Г.Е. Донские аланы ... С. 80.

⁴ Винников А.З., Афанасьев Г.Е. Культурные комплексы Маяцкого селища. Воронеж, 1991. С. 34.

усипальниці, для вхідних ям яких салтівське населення використало занедбані житлові або господарські будівлі.

Вхід у похоронну камеру перебував у вузькій торцевій стінці дромосу.

Дослідники виділяють три типи входів у похоронні камери:

- вхід типу коридорчика;

- вхід, що представляє собою простий лаз, при цьому дромос незначно урізається в похоронну камеру;

- дромос урізається у звід камери до третини й більше ширини камери.

Така розмаїтість входів обумовлена особливостями ґрунту: чим більш міцний і в'язкий материк, тим уже та акуратніше вхід. Для аланських могильників Подонцов'я входи представлені отворами трапецієподібної, прямокутної та аркової форми. Остання форма входів чисельно переважає. Довжина входа-коридорчика коливається від 0,2 до 0,5 м.

Розміри входів для різних могильників відрізняються друг від друга. Так, для Верхньо-Салтівського і Ютановського могильників характерно, щоб висота входу перевищувала його ширину. Середні розміри входів для даних могильників становлять 0,52 x 0,63 – 0,7м. У той же час висота входів на Дмитрієвському і Нижньолубянському некрополях приблизно рівняється їхній ширині, відповідно, становлячи 0,49 x 0,53 см¹.

Вхід у похоронну камеру з боку дромоса міг закриватися заставою, виготовленою з дерев'яних плах або з кам'яних плит. Плахи, найчастіше дубові, шириною до 15 см, установлювалися стійма, тому їхня висота трохи перевищувала висоту вхідного отвору. Досить часто він просто забутовувався шматками материкової глини. Таким чином, камера відокремлювалася від дромоса, і заповнення дромоса не попадало в похоронну камеру². Ніяких додаткових прорізів і виїмок у стінах дромосів для установки плах не було потрібно. Застави з каменю, найчастіше, представляють собою погано оброблену плиту з місцевого піщанику

¹ Афанасьев Г.Е. Донские аланы ... С. 82, табл. 22.

² Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье ... С. 178, 179.

прямокутної форми товщиною до 15-17 см. Застави з каменю, іноді, распіралися або підпіралися іншою кам'яною плитою, але меншого розміру.

Існувала ще одна деталь у пристрої катакомб, що безпосередньо залежала від особливостей і розмірів входу в похоронну камеру. Мова йде про виїмки й канавки, що були вириті у підлозі камер безпосередньо перед входом. Глибина їх звичайно не перевищує 10 см. Вони ніяк не пов'язані з кількістю похованих у камері та багатством інвентарю. Можливо, канавки призначалися для захисту похоронної камери від проникнення дощових вод

під час спорудження катакомб і під час процедури поховання. Отже, спостерігається своєрідний ланцюжок: чим уже вхід у похоронну камеру, тим він менше підданий влученню води й, відповідно, тим дрібніше робилася

канавка. Існує й інша думка. С.О. Плетньова припустила, що канавки відігравали роль своєрідних дренажних споруджень, необхідних для більше швидкого й чистого звільнення трупів від органічних тканин¹. При дослідженні поховань Верхньо-Салтівського IV могильника така канавка в

підлозі камери була зафіксована тільки в одній катакомбі (№ 69)². На Дмитрієвському могильнику канавки в підлогах похоронних камер зафіксовані в 11 випадках³. Були виявлені канавки й у похоронних камерах Нижньолубянського могильника⁴.

Похоронні камери в плані мали овальну або прямокутну форму, і склепінну стелю. У той же час для катакомбних поховань Маяцького селища переважною є неправильна форма похоронних камер. У цілому ж, на кожному могильнику переважає яка-небудь одна форма камер. Так, на Верхньому Салтові панують прямокутні камери, на Дмитрієвському і Нижньолубянському – овальні, на Ютанівському – овальні й круглі камери. Підлога камери, рівна або злегка поглиблена по середині, найчастіше фіксується на 5-25 см нижче дна дромоса. Відзначено катакомбні поховання,

¹ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье ... С. 183.

² Аксенов В.С. Отчет о раскопках Харьковского исторического музея в 2002 г. // Архив ХИМ. С. 4.

³ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье ... С. 182, рис. 93.

⁴ Афанасьев Г.Е. Донские аланы ... С. 82.

у яких підлога похоронної камери й дно дромоса розташовувалися на одному рівні.

Розміри похоронних камер надзвичайно різноманітні й залежать від ряду причин. Найголовніша з них: майнова нерівність похованих у них людей. Більші й просторі камери найчастіше вивалилися для заможних людей, меншого розміру – для бідних. Розмір камер залежав і від кількості людей, похованих у них. Зокрема, камери, що містили колективні поховання найчастіше перевищують за розмірами камери з одиночними похованнями. Одиночних поховань в залежності від статі і віку небіжчиків поділяють на три типи: чоловіків, жінок і дітей (Рис. 3) Розмір камер залежав і від віку похованих у них людей. Камери дорослих людей мають більші розміри, у порівнянні з камерами, у яких лежать останки підлітків і дітей.

У відношенні до дромосу похоронні камери можуть бути як поперечні (більшість) – Т-образні в плані (варіант 1), так і поздовжні – похоронна камера розташована на одній осі із дромосом (варіант 2).

Катакомбні поховання варіанта 1 є найпоширенішим варіантом похоронного спорудження, представленим на всіх досліджених аланських могильниках Подоння – Верхньо-Салтівському, Дмитрієвському, Маяцькому, Нижньо-Лубянському, Подгорівському, Рубіжанському, Старо-Салтівському, Ютанівському.

Підземні похоронні спорудження подібного планування зустрічаються на значній території починаючи з рубежу нашої ери. Так, вони були відкриті на пам'ятниках Середньої Азії, у Південно-Західному Криму, на Прикубанні, у нижньому й середньому Подонні. Катакомби цього виду (тип II по К.Ф. Смирнову) переважають у сарматських пам'ятниках Центрального й Північного Кавказу, в II-III вв. н.е. вони розсіяні від Середнього Прикубання до району Дербента, тоді як у центральних сарматських районах цей вид похоронних споруджень представлений досить слабо¹. Пізніше катакомбні

¹ Смирнов К.Ф. Сарматские катакомбные погребения Южного Приуралья-Поволжья и их отношение к катакомбам Северного Кавказа // СА. 1972. № 1. С. 78.

поховання цього виду одержали найбільший розвиток і стали особливо характерні для цілого ряду могильників Північного Кавказу.

Катакомби даного виду й подібні їм склепи з перерахованих вище районів звичайно зв'язують із аланами.

Катакомбні поховання другого варіанта на аланських пам'ятниках Подоння другої половини VIII – першої половини X ст. зустрічаються значно рідше. У цей час вони відкриті тільки на могильниках, що входять до складу Верхньо-Салтівського археологічного комплексу¹. Катакомби з поздовжніми камерами (II типу по К.Ф. Смирнову) посідають перше місце серед сарматських похоронних споруджень Поволжя й Приуралля², де використання катакомб як сімейних склепів невідомо³. У такий спосіб катакомби з поздовжніми камерами споконвічно призначалися для однократних поховань в умовах кочового ведення господарства. Дослідниками відзначається, що зменшення кількості катакомб із поздовжніми камерами й поступовою перемогою катакомб Т-образного виду обумовлено переходом сармато-аланського населення до осілості, тому що конструкція Т-образних катакомб у більшій мірі відповідає завданням тривалого й багаторазового проникнення в гробницю⁴. Саме така тенденція й спостерігається в районах переходу сармато-аланського населення до осілості – у Криму, на Північному Кавказі, де катакомби з поздовжніми камерами зустрічаються в незначній кількості, а панують сімейні склепи й катакомби Т-образного виду.

Похоронні камери містять одиночні, парні (Рис. 4) й колективні поховання. У цьому аспекті могильники, що відносяться до аланського варіанта СМК значно відрізняються друг від друга. Так, у катакомбах

¹ Хоружая М.В., Аксенов В.С. Катакомбные захоронения Верхне-Салтовского археологического комплекса (к вопросу освоения аланским населением верхнего Подонцовья) // Проблемы дослідження пам'яток археології Східної України. Луганськ, 2005. С. 156, табл. 1.

² Смирнов К.Ф. Сарматские катакомбные погребения ... С. 77.

³ Виноградов В.Б. Рецензия на книгу: Абрамова М.П. Нижне-Джулатский могильник // СА. 1975. №1. С. 307.

⁴ Там само. С. 309.

Маяцького могильника спостерігається абсолютна перевага одиночних поховань, причому не тільки дорослих, але й дітей, незалежно від віку. На тлі одиночних поховань сімейні усипальниці виглядають як виключення¹.

Така ж тенденція спостерігається на Старо-Салтівському і Рубіжанському могильниках². На Верхньо-Салтівському некрополі мають місце як одиночні, так і парні, і сімейні поховання³. При цьому, одиночних поховань на могильнику набагато менше, ніж парних і колективних (Рис. 5). Така ж ситуація відзначена й на Дмитрієвському могильнику⁴.

Цікаве питання, що стосується орієнтації похованих у похоронній камері. Треба відзначити, що в ранньосередньовічних Т-образних катакомбних похованнях басейну Дону й Північного Кавказу найпоширенішою була орієнтація померлих людей головою вліво від входу в похоронну камеру. І тільки на Маяцькому селищі переважає положення померлих головою вправо від входу⁵. Однак, на Верхньо-Салтівському, Старо-Салтівському і Рубіжанському могильниках у камерах, розташованих поздовж дромосу (варіант 2), небіжчики укладалися ногами до входу.

Дані могильники (Верхньо-Салтівський, Старо-Салтівський, Рубіжанський), від інших катакомбних некрополів Подоння, відрізняє положення кістяків. Кістяки й чоловіків, і жінок укладалися у витягнутому положенні на спині з витягнутими уздовж тіла руками, ногами, які були випрямлені. В інших же могильниках (Маяцький, Дмитрієвський, Покровський, Нижньолубянський), крім Ютанівського, жіночі кістяки лежать у скорченому положенні на боці, що вказує на їхнє підлегле (нерівноправне) положення стосовно чоловіків⁶. Положення ж жіночих кістяків на Верхньо-Салтівському, Старо-Салтівському та Рубіжанському могильниках свідчить

¹ Флеров В.С. Погребальные обряды ... С. 18.

² Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник ... Рис. 1-4; Аксенов В.С. Рубежанский катакомбный могильник ... С. 65.

³ Аксенов В.С. Структура семьи у алан бассейна Северского Донца ... С. 83.

⁴ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье ... С. 183.

⁵ Афанасьев Г.Е. Донские аланы ... С. 84.

⁶ Там само; Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье ... С. 187.

про те, що жінки в даних общинах мали більші права, чим їхні одноплемінниці з інших аланських общин Подонців'я.

Хоча, існує думка московського археолога В.С. Фльорова, що вважає, що «у витягнутій позі жінок на Верхньо-Салтівському могильнику варто бачити збереження тут давньої сарматської традиції»¹. Однак, і на Верхньо-Салтівському некрополі серед одиночних поховань зустрічаються й кістяки, що лежать у скорченому положенні на лівому або правому боці. Як правило, це переважно самі бідні поховання, що належали як чоловікам, так і жінкам. Дані померлі люди при житті, очевидно, відносилися до найбільш бідного й безправного шару аланського суспільства.

У повній відповідності з канонами язичеського похоронного обряду померлих людей ховали разом з особистими речами, які повинні були пригодитися людині у світі мертвих². Так, при жіночих кістяках були виявлені різноманітні прикраси (серги, браслети, намиста, персні, кільця), елементи одягу (гудзики, бубонці, різноманітні застібки), амулети (Рис. 10), різноманітні туалетні приналежності (нігтечистки, копоушки, туалетні коробочки, пилочки, дзеркала). Чоловіків на той світ супроводжували елементи поясного набору (пряжки, бляшки, наконечники поясу), предмети озброєння (шаблі, бойові сокирки-карбівки, лук зі стрілами), господарсько-побутовий інвентар (тесла-мотижки, бруски, кресала тощо). Найчастіше разом з померлими в похоронну камеру клалася жертвна їжа, що представлена керамічними посудинами й кістками тварин (дрібної або великої рогатої худоби), шкарлупою яєць. При цьому кістки великої рогатої худоби супроводжували поховання чоловіків, кістки дрібної рогатої худоби знайдені в похованнях жінок, з дитячими похованнями пов'язані знахідки яєчної шкарлупи.

Однією з характерних рис катакомбних могильників СМК є відкриття на них поховань, що містили частково або повністю зруйновані кістяки людей.

---

¹ Флеров В.С. Погребальные обряды ... С. 25.

² Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. Харьков, 1962. С. 280-286.

Як показали дослідження останніх років, дане явище пов'язане із обрядом знешкодження похованих, що практикувався аланським населенням.

Обряд знешкодження похованих відзначений на багатьох могильниках Східної Європи. Питання про існування цього обряду в аланського населення салтівської культури протягом ряду років наполегливо піднімає В.С. Фльоров¹. Дослідник не без підстав затверджує, що не можна всі поховання зі зруйнованими кістяками вважати пограбованими. Зокрема, на прикладі поховань Маяцького катакомбного могильника В.С. Фльорову вдалося показати, що як повне, так і часткове руйнування кістяків у салтівських катакомбних похованнях є проявом бажання забезпечити живих від можливого негативного впливу їхнього померлого родича².

При багаторічних дослідженнях катакомбних поховань Верхньо-Салтівського археологічного комплексу й могильників, розташованих у безпосередній близькості від нього – Рубіжанського могильника (РМ), поховання зі зруйнованими кістяками трактувалися дослідниками неоднозначно. Так, у деяких випадках руйнування кістяків автори розкопок зв'язували з обрядом знешкодження похованих³, в інші, без усяких пояснень, – уважали результатом пограбування могил⁴. Руйнування кістяків, деякі дослідники, пояснювали результатом обвалу зводу камер або просочуванням у похоронну камеру води⁵.

Дослідження Рубіжанського (Рис. 12) та Верхньо-Салтівського (ВСМ-І) катакомбних могильників експедицією Харківського історичного музею дозволило виявити сліди обряду знешкодження похованих. Вони багато в чому виявилися подібними із проявами цього обряду в похованнях

¹ Флеров В.С. Погребальные... С. 53-55; Флеров В.С. Обряд обезвреживания погребенных ... С. 383-406.

² Флеров В.С. Погребальные обряды на севере Хазарии ... С. 44-51.

³ Бородулин В.Г. Дневник раскопок Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1989 г. // Архив ХИМ. С. 12, 17, 25.

⁴ Семенов-Зусер С.А. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. К., 1949. Т. 1. С. 120, 129.

⁵ Там само. С. 115, 126, 132.

Маяцького катакомбного некрополя, які в силу якихось причин не були зафіксовані при попередніх дослідженнях зазначених могильників.

У досліджених катакомбних похованнях Рубіжанського та Верхньо-Салтівського IV могильників на рівні виявлення (0,6-0,8 м від сучасної поверхні ґрунту) дромос у плані мав «булавоподібну» форму. У ближньому до похоронної камери кінці дромоса чітко фіксувалася пляма ходу повторного проникнення в поховання. Розташована нижче по схилі частина плями мала в плані форму витягнутого прямокутника і являла собою не потривожену наступним перекопом початкову частину дромоса. Заповнення цієї частини дромоса у всіх випадках було досить однорідним і складалося із чистого суглинку, внаслідок чого воно лише незначно відрізнялося за кольором від материка. Які-небудь речові знахідки для цієї частини дромоса не характерні. При розкритті цієї не потривоженої частини заповнення легко відшаровувалося від рівних, ретельно виконаних бічних стінок дромоса, які із глибини 1,3-1,5 м від сучасної поверхні ґрунту досить добре фіксувалися по білястому нальоту – результату життєдіяльності якихось бактерій, що живуть у глині. Такий же білястий наліт відзначався багатьма дослідниками верхньосалтівських поховань на найчастіше незаповнених ґрунтом стінках, які зберегли свій первісний звід похоронних камер. Довжина не потривоженої частини дромоса в досліджених похованнях становила від 1/2 до 2/3 загальної його довжини.

Хід повторного проникнення в похоронну камеру на рівні виявлення мав у плані еліпсоїдну, краплеподібну або грушоподібну форму, а ширина його дещо перевищувала найбільшу ширину не потривоженого дромосу. Заповнення ходу повторного проникнення відрізнялося від материка та заповнення початкової частини дромосу своїм темнішим кольором, складом, щільністю. Воно складається з шарів перемішаного ґрунту (з величезним переважанням чорнозему) та мало загальний нахил у бік камери. У заповненні на різних глибинах зустрічаються дерев'яні вуглики, фрагменти салтівської кухонної та столової кераміки. Іноді в засипці ходу повторного

проникнення знаходилися цілі скелети або частини свійських тварин (козавівця) (№ 14, 18 РМ), окремі речі – салтівський кухоль (№ 28 ВСМ-IV), залізний фалар та залізний ніж (№ 37 ВСМ-IV). За щільністю заповнення ходу повторне проникнення більш рихле, ніж утрамбоване початкове заповнення дромосу, за винятком тих випадків, коли воно складається з затічного ґрунту. В останньому випадку воно дуже щільне і в'язке. Стінки ходу повторного проникнення нерівні, похилі і лише біля входу в похоронну камеру збігаються з первісними стінками дромосу. Кордоном між вторинним і початковим заповненням дромосу часто служив шар досить щільного, натоптаного ґрунту, іноді з вкрапленнями дерев'яних вуглинок, концентрація яких зростає з наближенням до входу в камеру¹. В ідеальному випадку дно ходу повторного проникнення додатково фіксується по кам'яному (№ 28, 30, 33, 44, 49 ВСМ-IV) або дерев'яному закладу (№ 36, 37, 43 ВСМ-IV, № 15, 17, 18 РМ), який лежить на ньому.

Іноді на дні дромосу біля входу в похоронну камеру лежали залізні черешкові ножі (№ 36, 37, 43, 48 ВСМ-IV). У всіх зазначених випадках вони виконували роль своєрідних оберегів, бо були спрямовані вістрям у бік похоронної камери і мали служити додатковою перешкодою на шляху мерця до виходу. У катакомбі № 48 (ВСМ-IV) такою перешкодою виступала і тесло-мотичка, покладена біля входу в похоронну камеру.

Самі камери, як і вхід, були до висоти входу забутовані ґрунтом, що відповідає своєю шаруватістю та складом заповнення ходу повторного проникнення. Так, у катакомбах № 31, 33 ВСМ-IV заповнення камер складалося з 5-6 шарів змішаного ґрунту (товщина 2-4 см) і шарів чистого суглинку (товщина 8-12 см), що чергуються між собою. У шарах змішаного ґрунту зустрічалися дерев'яні вуглинки, фрагменти салтівської столової кераміки, тоді як у шарах суглинку якихось знахідок не було.

У досліджених катакомбних похованнях були представлені такі способи знешкодження похованого: відділення черепа (№ 17 РМ № 30 ВСМ-IV) (Рис.

¹ Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных ... С. 99.

7, 9); руйнування грудної клітки, рук з відкиданням черепа (№ 14-16 РМ, № 28, 31, 37, 39, 44-46 ВСМ-IV) (Рис. 8); повне руйнування скелета з розкиданням кісток по підлозі камери (№ 18 РМ; № 33, 40-42, 48, 51 ВСМ-IV) (Рис. 11).

Як і в похованнях Маяцького могильника¹, було виявлено випадки вилучення з похоронної камери під час проведення обряду знешкодження похованої частини кісток скелета. Так, із камери кат. № 46 (ВСМ-IV) було вилучено кістки грудної клітки, хребці, кістки таза; у кат. № 33 (ВСМ-IV) більшість кісток було вилучено, а черепа трьох похованих були складені неподалік входу до камери. Останній випадок для поховань для ВСМ-IV не поодинокий (№ 28, 40, 47, 51).

Для підтвердження тези про існування у салтівського населення обряду знешкодження похованих видається необхідним детальніше розглянути кілька характерних випадків. Найбільш показовими щодо цього є поодинокі поховання.

Катакомба № 15 (РМ). У дромосі відмічено перебіг повторного проникнення, дерев'яний заклад був відкинутий від входу в камеру і лежав на межі первинного та вторинного заповнення дромосу. Кістки обох рук похованого були зсунуті до черепа, відкинутого зі свого первісного місця (рис. 8: 1). При похованому знаходився стандартний набір інвентарю: топірець-чекан, поясний набір, ніж, глечик.

Катакомба № 17 (РМ). У дромосі зафіксовано хід повторного проникнення, дерев'яний заклад був відкинутий від входу в камеру і лежав на межі первинного та вторинного заповнення дромосу. У похованого відділений і переміщений зі свого місця череп. У похованні зафіксовано стандартний похоронний інвентар. Можливо, з камери було вилучено шаблю, зламані дерев'яні піхви якої лежали праворуч від тіла похованого.

Катакомба № 39 (ВСМ-IV). У дромосі зафіксовано хід повторного проникнення. Череп похованого відкинуто, кістки лівої руки зміщені.

---

¹ Флеров В.С. Погребальные обряды на севере Хазарии ... С. 46.

Похоронний інвентар (сокирка-чекан, тесло-мотижка, поясний набір, ніж, бронзовий роздільник, глечик) займає звичні місця.

Катакомба № 36 (ВСМ-IV). В наявності хід повторного проникнення в камеру. На межі первинного та вторинного заповнення дромосу лежав дерев'яний заклад, відкинутий від входу до похоронної камери. На дні дромосу біля входу в похоронну камеру – залізний черешковий ніж, спрямований вістрям у бік камери. Кістяк чоловіка знаходився, проте, на підлозі камери в повному анатомічному порядку у супроводі стандартного похоронного інвентарю (глечик, поясний набір, ніж). Ймовірно, у цьому випадку ми маємо справу зі свідомим проникненням у камеру з метою переконатися, за станом останків, що небіжчик не становить небезпеки для живих родичів¹. За станом тіла померлого визначали його приналежність до розряду небезпечних (живих) небіжчиків ще зовсім недавно². Очевидно, що стан останків покійника з кат. № 36 переконав родичів, які проникли в похоронну камеру, в його безпеці для живих, тоді як в інших описаних вище випадках родичами були вжиті певні заходи безпеки, адекватні, на їхню думку, тій загрозі, яка виходила мала місце від конкретного небіжчика. В особливих випадках, як показують дані етнографії, тіло живого мерця рубалося на шматки³, тоді як в інших випадках в груди живого мерця забивався осиковий кіл⁴.

Обряд знешкодження похованих був зафіксований і в колективних похованнях, хоча в цих випадках сліди його виявити значно складніше. Цьому заважає наявність досить великої кількості кістяків – за відносно невеликих розмірів похоронних камер.

---

¹ Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных ... С. 100.

² Ефименко П.С. Упыри (из истории народных верований) // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. К., 1991. С. 499; Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. М., 1991. С. 352, 420.

³ Франко И.Я. Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г. // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. К., 1991. С. 515.

⁴ Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография ... С. 420.

Ознайомлення з матеріалами Верхньо-Салтівського I (ВСМ-I), Верхньо-Салтівського III (ВСМ-III), Старо-Салтівського (ССМ), Рубіжанського (РМ) катакомбних могильників дозволило нам переконатися, що обряд знешкодження похованих є на всіх цих некрополях.

Він представлений усіма тими способами, які було зазначено В.С. Фльоровим у похованнях Маяцького могильника¹. На могильниках зустрінуті: відділення черепа (№ 11, 18 ССМ, № 12 ВСМ-I, № 43, 50, 63, 68 ВСМ-I); руйнування рук та грудної клітки, при збереженні кістками ніг свого положення (№ 10, 15 ССМ, № 6, 8, 9 РМ, № 3, 8 ВСМ-III); повне руйнування кістяка з хаотичним розкиданням кісток по підлозі камери (№ 2, 13, 18 ССМ, № 1 ВСМ-III, № 21, 26, 27, 33, 37, 51, 54, 57, 61, 75 ВСМ-I); повне руйнування кістяка з укладанням кісток компактними купками (№ 11 ССМ, № 2, 5, 15, 19, 20, 23 ВСМ-I); відсікання кісток стоп (№ 2 ССМ); видалення з камери частини кісток (№ 18 ССМ, № 14, 18, 24, 42, 57 ВСМ-I); зв'язування ніг (№ 22, 23, 63 ВСМ-I)².

Достатньо велика кількість катакомб із навмисно зруйнованими кістяками є одним із серйозних аргументів на користь існування у салтівського населення обряду знешкодження похованих. Як показують дослідження пізньоскіфських склепових поховань Криму, протягом досить довгого періоду, поки на поселеннях, яким належали некрополі, жили скіфи, пограбування могил не практикувалося, тоді як у періоди міжплемінних зіткнень, завоювань, зміни одного населення іншим – пограбування та пов'язане з ним осквернення могил набувають масового характеру³.

У зв'язку з тим, що аланське населення продовжувало займати басейн Сіверського Дінця навіть у XII ст.⁴, важко припустити, що масове руйнування кістяків у салтівських катакомбних похованнях, тобто

¹ Флеров В.С. Погребальные обряды на севере Хазарии ... С. 45-46.

² Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных ... С. 99.

³ Дашевская О.Д. О разорении греческих и скифских могил в древности // РА. 1994. № 4. С. 82.

⁴ Повесть временных лет. М.; Л., 1950. Ч. 1. С. 201.

пограбування та осквернення їх, пов'язане із загибеллю Хозарського каганату і масовим проникненням слов'янського населення.

Хоча поодинокі випадки пограбування катакомб чи осквернення зроблених у них поховань цілком імовірні та можливі.

Цікаво те, що на Верхньо-Салтівському IV катакомбному могильнику руйнували майже всі дорослі поховання¹. Руйнування кістяків практично всіх без винятку дорослих похованих спостерігалось і на Маяцькому катакомбному могильнику². Виняток робився для дітей, які через свій вік не могли завдати великої шкоди живим.

Отже, отримані матеріали дозволили В.С. Аксьонову висловити низку аргументів проти гіпотези про масове пограбування салтівських катакомбних поховань. Так, автор вважає, що сучасні салтівцям грабіжники, навряд чи могли безкарно орудувати на могильнику через те, що майже всі відомі нині катакомбні некрополі розташовані в безпосередній близькості від городищ з досить значним для того періоду населенням (Верхній Салтів, Маяки, Дмитрівка). Етнографічні дані показують, до того ж, що, наприклад, осетини могили своїх предків відвідують досить часто (7 і 12 основних поминок на рік у мусульман і християн відповідно, крім щотижневих)³, що, безсумнівно, не полегшувало роботу грабіжникам. Навмисне ж руйнування могили предків вважалось настільки серйозною образою роду, прізвища, сім'ї, що за це слідувала кровна помста⁴.

Доволі часто, проміж катакомбних поховань на могильниках знаходять залишки тризни (Рис. 6).

На поверхні поховання, мабуть, були якісь розпізнавальні знаки. Цілком можливо, що це були земляні насипи над усім дромосом чи його частиною, над похоронною камерою, бо випадки порушення одних катакомб іншими на зазначених некрополях не відмічені. Зафіксовано поки що одиничний

¹ Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных ... С. 110.

² Флеров В.С. Погребальные обряды на севере Хазарии ... С. 46.

³ Магомедов А.Х. Культура и быт осетинского народа. Орджоникедзе, 1968. С. 381-382.

⁴ Там само. С. 436.

випадок, коли салтівці кинули рити розпочатий дромос, оскільки він перетинався з дромосом більш ранньої катакомби (катакомба № 25 ВСМ-Ш)¹.

Таке можливо, тільки в тому випадку, коли на поверхні землі якісь відмітні ознаки могили відсутні, і родичі не могли з великою точністю визначити місцезнаходження могили. Подібні помилки салтівців змушують сумніватися, що пошуки їхніх могил для грабіжників пізніших часів не мали великих зусиль. Розпізнавальні знаки над могилами, мабуть, після порівняно нетривалого часу зникали. В.С. Аксьонов схильний визначати цей час в 40-50 років, тобто часом зміни двох поколінь, бо катакомби досить рідко містять понад 5 похованих (3 дорослих та 2 дітей). Тому виявлення поховань після зникнення надгробків було справою випадку.

Сама наявність повторного проникнення в похоронну камеру, на думку В.С. Аксьонова, свідчить не на користь віднесення всіх без винятку поховань із зруйнованими кістяками до розряду пограбованих. Досліднику важко уявити грабіжника, який, вийшовши на дромос, ширина якого часто не перевищує 0,6-0,7 м, буде іти строго по його стінках, не намагаючись його розширити і тим самим полегшити собі роботу. До того ж, проникнення в похоронну камеру через її склепіння, без жодного сумніву, зручніше, безпечніше і пов'язане з меншими тимчасовими та фізичними витратами. Однак саме такі випадки проникнення в похоронну камеру на катакомбних салтівських могильниках і не зафіксовані. Якщо взяти до уваги те, що салтівці, щоб уникнути пограбування камер, як вважають деякі дослідники, навмисно забивали їх ґрунтом², то В.С. Аксьонову і нам залишається незрозумілим, чому навіть у цих випадках передбачувані грабіжники не розширювали для зручності своєї роботи входи до похоронних камер. Ширина входу в похоронні камери навіть у деяких випадках рідко перевищує

---

¹ Бородулин В.Г. Дневник раскопок Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1992 г. // Архив ХИМ. С. 12.

² Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье ... С. 181.

45-50 см, тобто вхід був вузьким навіть для людини середнього зросту і середньої комплекції.

В.С. Аксьонов правильно ставить питання: що ж могло цікавити потенційних грабіжників у салтівських катакомбних похованнях? Багаторічні дослідження катакомбних некрополів (Дмитрієвського, Маяцького, Верхньо-Салтівського) показали відсутність у похованнях значних скарбів. Порівняння похоронного інвентарю з одиночних (чоловічих, жіночих) поховань з цілими і порушеними кістяками часто показує його ідентичність і має рядовий характер¹. У деяких випадках інвентар із поховань із зруйнованими кістяками навіть багатший і представлений, всупереч уявленню про пограбування, золотими та срібними сережками, шаблями, арабськими срібними монетами, розкішними наборами намиста².

Про відсутність страху перед ймовірністю пограбувань свідчить, на думку В.С. Аксьонова, і факт незначної кількості тайничків, відкритих у катакомбних похованнях Подоння³. Так, на Дмитрівському могильнику відкрито всього дві схованки в дромосах (кат. № 82, 106)⁴. Ще дві схованки в самих похоронних камерах були виявлені в похованнях Верхньо-Салтівського могильника (№ 25 ВСМ-III, № 1 ВСМ з розкопок 1948)⁵. Таким чином, кількість тайничків на катакомбних могильниках Подоння однозначно вказує на відсутність побоювань у цього населення за цілісність інвентарю, який лежав у могилі.

З точки зору теорії пограбування салтівських катакомбних поховань неможливо пояснити, чому в деяких випадках після проникнення в похоронну камеру і її «пограбування», кам'яні і (рідше) дерев'яні заклади поверталися на своє початкове місце. Такі випадки відмічені в похованнях Старо-Салтівського (№ 2, 15) (Рис. 13), Верхньо-Салтівського I (№ 24),

¹ Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных ... С. 113.

² Аксенов В.С. Исследования салтовского могильника у с. Рубежное на Харьковщине // Древности 1996. Харьков, 1997. С. 163, рис. 1.

³ Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных ... С. 113.

⁴ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье ... С. 179, рис. 92.

⁵ Семенов-Зусер С.А. Дослідження Салтівського могильника ... С. 274.

Верхньо-Салтівського IV (№ 18), Верхньо-Салтівського (№ 3 з розкопок 1948) могильників¹.

Подібні дії, проте, цілком узгоджуються з обрядом знешкодження похованих. Живі продовжували побоюватися конкретного небіжчика навіть після проведення обряду знешкодження та зводили між собою та небіжчиком додаткову перешкоду, повертаючи заклад на вхід до похоронної камери.

Як зазначає дослідник Верхньо-Салтівського могильника В.С. Аксьонов, під час проникнення в поховання з камери вилучалися речі, які з погляду пограбування, особливої цінності не мали – керамічні судини, а досить цінні речі (зброя, прикраси) залишалися. З 40 поховань ВСМ IV з обрядом знешкодження покійника лише в 16 камерах судини знаходилися поряд з останками похованих, ще в одному випадку (кат. № 28) цілий кухоль знаходився в засипці ходу повторного проникнення над відкинутим від входу в камеру кам'яним закладом. В інших випадках у засипці ходу повторного проникнення зустрічалися фрагменти, іноді досить великі, салтівської кераміки – все, що залишилося, мабуть, від поміщених у похоронні камери судин із жертвовною їжею. На Рубіжанському некрополі лише в 5 з 10 поховань з обрядом знешкодження похованих у камерах знаходилися гончарні судини². Пояснює це дослідник тим, що руйнація кістяка людини, ймовірно, означала остаточний розрив померлого зі світом живих, повний перехід у потойбічний світ і, як наслідок, ліквідацію судин з жертвовною їжею, що виконали свою функцію сховища їжі на шляху померлого у світ мертвих.

Таким чином, слід констатувати, що обряд знешкодження похованих представлений не лише на якихось окремих катакомбних некрополях салтівської культури (Маяцький), але характерний і для інших катакомбних могильників басейну Сіверського Дінця (Старо-Салтівського, Верхньо-

---

¹ Михеев В.К. Отчет о раскопках Старосалтовского катакомбного могильника за 1983 г. // Архив ХИМ. С. 8; Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского комплекса в 1996 г. // Архив ХИМ. С. 6, 44.

² Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных ... С. 113.

Салтівського, Рубіжанського та ін.). Представлений на катакомбних могильниках СМК обряд знешкодження небіжчика своїми способами, послідовністю дій ідентичний обряду знешкодження катакомбних некрополів Північного Кавказу I-VIII ст.¹.

Слід ще раз звернутися до Т-подібних та поздовжніх катакомб. Як уже зазначалося катакомби з поздовжніми камерами спочатку призначалися для одноразових поховань в умовах кочового господарювання. При цьому зменшення кількості катакомб з поздовжніми камерами та поступова перемога катакомб Т-подібного виду обумовлена, за думкою цілого ряду дослідників, переходом сармато-аланського населення до осілості, оскільки конструкція Т-подібних катакомб більшою мірою відповідає завданням тривалого та багаторазового проникнення в гробницю. Саме така тенденція і спостерігається в районах переходу сармато-аланського населення до осілості – у Криму та на Північному Кавказі, де катакомби з поздовжніми камерами зустрічаються у незначній кількості, а панують сімейні склепи та катакомби Т-подібного вигляду.

Якщо з цієї позиції поглянути на співвідношення катакомбних поховань I та II видів у могильниках Верхньо-Салтівського археологічного комплексу, то виявиться, що катакомбні поховання з поздовжнім розміщенням камери по відношенню до дромосу є пануючим типом похоронної споруди для Рубіжанського, Верхньо-Салтівського. Салтівського могильників². На цих могильниках катакомби варіанта 2 становлять 88,8%, 82,7% та 80,9% всіх катакомбних поховань могильників. У переважній кількості камер було зроблено поодинокі поховання. Виникнення даних могильників, за виявленим у похованнях інвентарем, падає на другу половину VIII в.³.

---

¹ Флеров В.С. Разрушение скелетов на могильнике Клинь-Яр III на Северном Кавказе // МАИЭТ. 1998. Вып. 6. С. 523-538.

² Хоружая М.В., Аксенов В.С. Катакомбные захоронения Верхне-Салтовского археологического комплекса ... С. 156, табл. 1.

³ Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник ... С. 141; Аксенов В.С. Рубежанский катакомбный могильник ... С. 76.

Таким чином, дані некрополі відповідають початковому етапу освоєння аланами даного регіону після їх переселення сюди з Північного Кавказу. У цьому процесі взяла участь лише частина представників з великих сімей (що сегментувалися), які на місці створили сусідські общини. Саме таким общинам і відповідають могильники на кшталт Рубіжанського та Старосалтівського. Більш значний відсоток камер із парними та колективними похованнями ВСМ III у порівнянні з подібним показником для ССМ і РМ, очевидно, можна розглядати як показник встановлення міцної осілості у зв'язку з виникненням Верхньо-Салтівського городища. Ранні комплекси ВСМ III датуються другою половиною VIII – початком IX ст.

Інша картина спостерігається на ВСМ I, де кількість катакомб з поздовжнім і поперечним розташуванням камер по відношенню до дромосу майже однакова – 49,4% і 50,6%, відповідно¹. Для цього могильника вже характерні поховання, що містять 3 і більше кістяків. Це можна розглядати як факт затвердження малої сім'ї та виникнення вже сімейних усипальниць. Інвентар поховань могильника свідчить про його використання на початку VIII – середині IX ст. Часу розквіту Верхньо-Салтівського городища відповідає ВСМ IV, для якого пануючим типом є катакомби I варіанта (87,8 %). Для цього могильника найбільш характерними є парні поховання та камери, що містять останки трьох осіб, що вказує на остаточне затвердження в суспільстві малої родини. Датується могильник рамками IX ст.².

Таким чином, видовий склад катакомбних поховань (катакомби варіантів 1 і 2) дає досить повне уявлення про етапи становлення аланського суспільства в Подонцов'ї.

---

¹ Хоружая М.В., Аксенов В.С. Катакомбные захоронения Верхне-Салтовского археологического комплекса ... С. 156, табл. 1.

² Там само. С. 155.

Розділ 2.

Ґрунтові поховання за обрядом трупопокладення

Тема праболгарського компонента СМК в археології Подоння ще себе не вичерпала, навпаки, з поглибленням вивчення цієї території з'являються нові матеріали, а у зв'язку з ними і нові питання. Сучасна джерельна база вивчення праболгар Подоння становить понад 490 пам'яток, з яких близько 450 поселень різного характеру (кочів'я, стійбища, селища) та понад 40 могильників¹. Розкопки частини цих пам'яток з повною ясністю підтвердили висновки С.О. Плетнєвої про те, що на Сіверському Дінці, як і в Нижньому Подонні та Приазов'ї, з VIII ст. і до вторгнення печенігів проживало спочатку напівкочове, а пізніше осіле, етнічно порівняно однорідне населення праболгар². Матеріали більш ніж 230 ямних поховань, розкритих у різні роки на 13 могильниках Подоння, анітрохи не суперечать раніше висловленим міркуванням, але потребують більш детального вивчення.

Попередньо хотілося б зупинитися на найбільш загальних ознаках, властивих похованням праболгар на цій території. Топографія могильників усюди приблизно однакова. Вони займають високі мисоутворюючі тераси по правим корінним берегам річок, розташованих неподалік поселень, зазвичай, на захід чи північний захід від них. Майданчики могильників зазвичай рівні або з невеликим (до 10°) ухилом у бік річки. Хоча відомі могильники, розташовані у заплавах річок низьких лівих берегів річок (Нетайлівський могильник). Жодних зовнішніх ознак могил не спостерігається³.

Перший відкритий ямний «ґрунтовий» могильник СМК – зливкінський – став своєрідним еталоном праболгарського похоронного обряду. С.О. Плетнєва дала повну і розгорнуту характеристику зливкінського похоронного обряду:

---

¹ Плетнєва С.А. Очерки хазарской археологии ... С. 73.

² Плетнєва С.А. От кочевий к городам ... С. 186.

³ Там само. С. 91, 92.

- могильні ями неглибокі (до 1 м) з вертикальними стінками, без сходів та підбоїв;
- у могильних ямах відсутні сліди дерев'яних перекриттів та трун;
- як правило, поховання поодинокі;
- становище кістяка витягнуте на спині, руки прямі витягнуті вздовж тулуба, ноги прямі;
- скелети орієнтовані головою на захід;
- майже повна відсутність у похованнях речей, винятком є лише глиняні судини (1 або 2 у похованні);
- у могилах присутні залишки м'ясної жертвної їжі (чоловікам клалася баранина, жінкам – яловичина, рідше, свинина та конина);
- в антропологічному плані зливкінці – брахікрани з широким обличчям і носом, що виступає, з легкою монголоїдною поміссю¹.

Могильники зливкінського типу представлені в основному в басейні Середнього Дінця. Це, крім Зливок, могильники біля с. Залимання, Шейківка, Покровське².

Відступами від «класичного» обряду С.О. Плетньова вважає такі риси похоронного ритуалу як:

- глибокі могильні ями, стінки ям забезпечені заплечиками, наявність неглибоких підбоїв;
- посипання дна могильних ям вугіллям або вистилання їх очеретом;
- колективні поховання;
- становище небіжчика – скорчено на боці;
- орієнтування покійника головою на північ, південь чи схід;
- багатий інвентар;
- відсутність жертвної їжі у вигляді кісток тварин;
- поховання людини супроводжується одночасним похованням коня.

¹ Плетнева С.А. От кочевий к городам ... С. 92, 93; Плетнева С.А. Древние болгары в бассейне Дона ... С. 9.

² Плетнева С.А. Древние болгары в бассейне Дона ... С. 10.

При цьому дослідниця вважала, що завдяки присутності в праболгарських похованнях однієї чи кількох цих ознак можна виділити кілька груп поховань, концентрація яких в окремих регіонах є свідченням розселення окремих давньоболгарських об'єднань, орд чи племінних об'єднань¹.

Так, для праболгарських поховань Нижнього Дону, на думку дослідниці, характерна відсутність заупокійної їжі (Багаївський, Крив'янський, Кримський могильники, Таманські поховання та поодинокі поховання в Азові та Біглищі), для болгарських поховань саркельської групи (Саркел, Маяки, Семикара городище, Фанагорія) – майже повна відсутність знахідок, а для праболгарських поховань лісостепових районів (Нетайлівський, Волоконовський могильники, поховання на Дмитрівському та Ютанівському могильниках) – наявність підбоїв, вугілля на дні могил, скорченість кістяків, порушення орієнтування, переміщення матеріалу, поховання коня разом із похованою людиною².

Проте, подальші дослідження праболгарських поховань показали, що не можна розглядати поширення тих чи інших характеристик похоронної обрядовості так однозначно. Це особливо добре видно при більш детальному розгляді некрополів двох найбільш вивчених регіонів – середньодонецького та лісостепового, до чого ми й перейдемо нижче.

Так, на Середньому Доні дослідниками на праболгарських могильниках (Новолимарівка I, Новолимарівка II, Жовте та ін.) були зафіксовані, поряд із звичайними найпростішими формами ям, ями які складають їх ускладнені варіанти. Усього можна виділити шість типів ям:

Тип I. Це прості неглибокі ями прямокутної форми, із закругленими кутами. Довжина ям коливається від 1,3 м до 2,0 м, ширина – від 0,5 до 0,9 м. Стінки ям прямовисні, іноді вони мають невеликий нахил донизу, тому дно у таких ям менше верху на 0,2-0,3 м. Цей тип ям для могильників

---

¹ Плетнева С.А. Древние болгары в бассейне Дона ... С. 12.

² Там само. С. 10-11.

Середньодонщини є панівним. У ямах цього типу зроблено близько 51,5% поховань від загальної кількості могил, відкритих у регіоні.

Тип II. Могильні ями прямокутної форми із закругленими кутами, але їхня конструкція ускладнена одним бічним заплечиком шириною 0,15-0,17 м уздовж північної чи південної бічної стінки могильної ями. Кількість відкритих могил цього становить близько 5,4%.

Тип III. Могильні ями прямокутної форми із закругленими кутами забезпечені двома заплечиками, розташованими вздовж обох бокових стінок могильної ями. Щодо відсоткового співвідношення, то цей тип ям є одним із найпоширеніших на могильниках регіону – 19,4%.

Тип IV. Могильні ями прямокутної у плані форми із закругленими кутами, у яких заплечики розташовані по периметру всієї могили. Кількість відкритих могил цього становить близько 12,5%.

Тип V. Могили прямокутної форми з підбоєм у ножному чи головному краї могильної ями. Глибина підбоїв коливається від 0,2 до 0,5 м. Такі могили на некрополях Середнього Дону становлять близько 8,3% усіх розкритих могил регіону.

Тип VI. Могили прямокутної форми, які одночасно забезпечені і заплечиками та підбоєм. Могил цього типу небагато – 2,8%.

Дослідники відзначають, що ці виділені типи могильних ям присутні на конкретних некрополях у різному пропорційному співвідношенні. При цьому на окремих могильниках якийсь тип може взагалі відсутній¹.

У могильниках Середньодонщини відзначається й інший відступ від «класичного» праболгарського похоронного обряду – використання дерева. Так, для п'яти типів могильних ям, крім першого типу, характерне використання дерева в різних зроблених з колод конструкціях. У ямах другого типу, найчастіше, фіксується наявність 1-2 дерев'яних плах, розташованих упоперек могильної ями. У ямах третього і четвертого типів число плах коливається від 6 до 11. Усі вони укладені поперек ями з

---

¹ Красильников К.И. О некоторых вопросах погребального обряда ... С. 31, табл. I.

відривом 5-15 см друг від друга. Таким чином, в останньому випадку, ми маємо справу вже з цілком усталеним типом дерев'яного перекриття над тілом померлої людини. У могильних ямах цих типів було зафіксовано присутність трун-рам, трун-ящиків і трун-колод¹.

Для трун-рам і трун-ящиків використовувалися дерев'яні дубові плахи товщиною до 6 см при мінімальній товщині – 1-2 см. Розміри дерев'яних конструкцій різні, вони залежали в першу чергу від розміру самої похоронної ями, так як по суті ці дерев'яні конструкції були своєрідними обкладками стін могильної ями біля її дна.

Труни-рами часто складаються з двох поздовжніх і двох поперечних плах, які склалися разом так, що дві торцеві плахи розпирали поздовжні плахи, утримуючи їх у вертикальному положенні. При цьому плахи щільно притискалися до стін могильної ями. Ширина використовуваних плах у разі складала 0,15-0,2 м. Труни-ящики споруджувалися за тією ж технологією, лише вони додатково отримували дерев'яне перекриття, яке складалося з двох плах. У деяких випадках труни рами мали і дерев'яне днище, яке також складається з двох плах. Ширина кришок трун-ящиків була завжди трохи більшою за ширину дерев'яної рами і в середньому становила 0,4-0,6 м. Кришка труни завжди плоска.

Труни-колоди за своєю довжиною співвідносяться з розмірами могильних ям. Вони мають коритоподібну форму і видовбані з цільних стовбурів дерева, спочатку розколотого навпіл. Довжина колод дорівнює 1,6-2,2 м, ширина – 35-55 см, висота – 20-30 см. Кришки трун-колод плоскі, складаються з поздовжніх плах.

Загальний огляд поховань Середньодонщини показує, що ритуал при похованнях був неоднаковим. Навіть побіжний огляд дає право виділити два варіанти.

Перший варіант в основному пов'язаний з ямами типу І. Небіжчики укладені у витягнутому положенні на спині, руки вздовж тулуба, але в даній

---

¹ Красильников К.И. О некоторых вопросах погребального обряда ... С. 32.

позиції канон відсутній, руки нерідко на грудях, на животі, на кістках таза, навіть укладені так, що кисті рук та ключиць або обидві руки в області серця і багато інших позицій. Ноги складені прямо, іноді вони схрещені в гомілкостопі, є випадки підігнутості. Голова зазвичай повернена обличчям вгору, хоча відмічені випадки завалювання черепа вліво чи вправо.

Набір речей у цих могилах дуже незначний. Так, у 20 похованнях Новолимарівського I могильника знайдено лише 10 маловиразних залізних предметів і лише один столовий глечик. Ще менше знахідок у похованнях могильника Новолимарівка II, тут лише три предмети (прикраси) та все в одному похованні (№ 18). Жертовна їжа у всіх похованнях цього варіанта відсутня¹.

На Середньому Доні майже 75% поховань відноситься до цього варіанту, основним змістом якого слід вважати помітну простоту і одноманітність похоронного обряду при майже повній відсутності речей².

Другий варіант з більш складним ритуалом простежено переважно на могильнику біля с. Жовте. По-перше, тут відкриті всі шість типів могильних ям, пози скелетів, їхнє орієнтування в кожному випадку індивідуальне. Так, небіжчики укладені у витягнутому положенні на спині, руки вздовж тулуба, але в цій позиції канон відсутній, руки нерідко на грудях, на животі, на кістках таза, навіть укладені так, що кисті рук і ключиць або обидві руки знаходяться в області серця і багато інших позицій. Ноги складені прямо, іноді вони схрещені в гомілкостопі, є випадки підігнутості.

Зустрічаються поховання з навмисно зруйнованими кістяками. Орієнтування похованих головою на схід, захід, північ.

По-друге, набір речей із 17 незруйнованих поховань різноманітний та виразний. Так, керамічних виробів знайдено 28 екз., із чорного металу – 27 екз., із бронзи – 13 екз., із кістки – 7 екз. тощо³.

¹ Красильников К.И. О некоторых вопросах погребального обряда ... С. 33.

² Там само. С. 34.

³ Красильников К.И. Могильник древних болгар у с. Желтое... С. 62-75; Красильников К.И. О некоторых вопросах погребального обряда ... С. 34.

Жертовна їжа в похованнях другого варіанта майже неодмінна. Їжу клали або біля ніг, або у голови, іноді біля ніг і голови похованої людини одночасно. Зафіксовано випадки знаходження тварин у заповненні могильної ями на 0,25-0,3 м вище за скелет. Як їжу використовували тварин домашнього стада: вівці – 86% (кінцівки, черепа, іноді, «сідла»), значно рідше кістки бика (5%) та коня (9%). Простежується і залежність статі похованої людини та місця розташування м'ясної жертовної їжі: зазвичай біля ніг – у похованнях чоловіків, і, навпаки, у голови – у жіночих похованнях.

Другий варіант поховань зафіксовано і в інших могильниках регіону – Чернікове озеро, Серебрянське, Дроновка III (Лиманське озеро)¹.

На могильниках Середньодонщини зустрінуто нечисленна група поховань зроблених в катакомбах. Обидві катакомби (№ 27, 28) відкриті на могильнику в с. Жовте². Своїми конструктивними особливостями, розмірами ці катакомби подібні до катакомб Маяцького катакомбного могильника. Обмежене джерело (всього 2 катакомби) може бути основою постановки питання про етнічну неоднорідність населення, тому вчені говорять лише про запозичення ідеї поховань в катакомбах, або про те, що з праболгари проживала невелика частина інших етнічних спільнот³.

Зустрічаються на праболгарських могильниках Середньодонщини й інші поховання, які, на погляд С.О. Плетнєвої, скоєні за обрядом, відмінним від «класичного» зливкінського. До таких поховань відносяться поховання з підбоями у стінках могильних ям. Так, могильні ями з підбоями в головному або ножному краї могильної ями були зустрінуті на могильниках Новолимарівка № 2 (пох. № 15), Жовте (пох. № 2, 3, 16, 17-19, 25), Лисогорівка (№ 58) та ін.⁴. Відомі поховання, які зроблені в могильних ямах,

¹ Швецов М.Л., Санжаров С.Н., Прынь А.В. Два новых сельских могильника в Подонцовье // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк, 2001. Т. 2. С. 333-346;

² Красильников К.И. Могильник древних болгар у с. Желтое... С. 74, 75, рис. 7: 1, 2.

³ Красильников К.И. О некоторых вопросах погребального обряда ... С. 32.

⁴ Красильников К.И. О некоторых вопросах погребального обряда ... Табл. 1; Красильников К.И. Могильник древних болгар у с. Желтое... С. 68, 69, 73, 74;

що мають підбій в одній із бічних стінок могильної ями, – пох. № 15, 21 могильника Дронівка III та ін.¹. Зустрічаються на праболгарських могильниках Середньодонщини і поховання людей, що супроводжуються останками коня. Найчастіше останки коня в цих похованнях представлені черепом і кістками ніг коня, покладеними впоперек могильної ями в ножному її краю (пох. № 8 могильника Волоконовка I, пох. № 7 могильника Дронівка III)². Відоме одне поховання (пох. № 37 могильник Лиманське озеро), в якому череп разом з кістками ніг та предметами кінського спорядження розташовувалися в ніші-підбої, зробленій у бічній стінці могильної ями зліва від ніг похованого. При цьому череп коня був звернений своєю різцевою частиною у бік черепа людини, тобто вздовж могильної ями³. На тому ж могильнику було відкрито й рідкісне для даного мікрорегіону ритуальне поховання коня (№ 40), в якому разом із черепом і кістками ніг коня знаходилися предмети кінського спорядження – вудила, одне стремено, чумбурний блок і одна пряжка збруї⁴.

Таким чином, навіть на давньоболгарських могильниках Середньодонщини, на яких переважають поховання вчинені в повній відповідності до так званого «класичного» зливкінського похоронного обряду, присутні поховання з відступами від правил. Щоб з'ясувати природу цих відступів, необхідно звернутися до праболгарських могильників верхнього Подонців'я, де подібні поховання представлені у більшій кількості, що дає можливість детального розгляду похоронного обряду праболгар у всьому його різноманітті.

Досить добре дослідженими праболгарськими могильниками у верхньому Подонців'ї є Червоногірський, Нетайлівський та

Красильников К.И., Красильникова Л.И. Могильник у села Лысогоровка ... С. 200, рис. 19, 3.

¹ Татаринов С.И., Копыл А.Г., Шамрай А.В. Два праболгарских могильника на Северском Донце // СА. 1986. № 1. Рис. 2: 2, 5.

² Там само. Рис. 7: 4;

³ Татаринов С.И., Федяев С.В. Новые раннеболгарские погребения из могильника Дроновка-3 (Лиманское озеро) ... Т. 2. Рис. 4: 1.

⁴ Там само. С. 371, рис. 6.

Червоногусарівський некрополі. Похоронний обряд, відзначений на цих могильниках, є настільки різним, що ми розглянемо поховання кожного могильника окремо.

Так, поховання могильника Червона Гірка характеризує наступний набір похоронних ознак. Червоногірський могильник (Ізюмський район Харківської області) розташований на схилі другої надзаплавної тераси правого високого берега річки Сіверський Донець. Для трупокладень могили являли собою переважно прямокутні в плані ями. Деякі ями мають вигляд рівнобедреної сильно витягнутої трапеції (Рис. 16). Розміри могильних ям залежать від зростання і, в свою чергу, від статі та віку похованих, наявності поховання коня (Рис. 17). Найбільша їхня довжина досягає 250 см, ширина 85 см, глибина 195 см. Дуже довгі могильні ями (до 375 см) характерні для поховань людини та коня. Ширина ям часто біля голови покійника на кілька сантиметрів більше, ніж у ногах. Дно ям горизонтальне, добре вирівняне. Стінки могил прямовисні і лише в деяких випадках спостерігалися заплечики, на які спиралося дерев'яне перекриття могили. У цих випадках сліди перекриття ям простежуються у вигляді шматків дерева або дерев'яної трухлявини¹.

Характерно, що основна маса поховань орієнтована лінією схід-захід із сезонними відхиленнями. Сезонні відхилення свідчать про велику частоту поховань ранньою весною або пізно восени, взимку, що опосередковано підкреслює кочівницький характер могильника. Менше третини трупоположень могильника були скоєні на дні могильної ями без дерев'яних конструкцій. З усіх зафіксованих положень 50% складають кістяки з витягнутими вздовж тіла руками та паралельно розташованими ногами. Дещо рідше зустрічається положення рук, зігнутих у ліктях і схрещених або складених одна поряд з іншою на животі. Небіжчиків ховали в одязі та з особистими прикрасами. Кістки тварин, як і залишки м'ясої їжі, покладеної небіжчику, знайдені у поодиноких похованнях. Так, у жіночому похованні №

---

¹ Михеев В.К. Погребальный обряд Красногорского могильника ... С. 45, 46.

54 було знайдено ребра та плюснева кістка коня. Посуд було знайдено лише у поодиноких похованнях цього виду. Третя частина трупопокладень у простих ґрунтових ямах безінвентарна.

За складом інструментарію, до цього виду поховань наближаються поховання одних людських черепів. Всі вони зроблені на невеликій глибині – 0,60-0,95 м. Збереженість черепів погана.

Близько 72% трупопокладень скоєно в дерев'яних трунах-скринях, трунах-рамах і коробах-колодах, зроблених з дубу (Рис. 18). Для трун і рам використовувалися плахи товщиною до 6 см при мінімальній – 1-2 см. У площі могильника такі поховання не виділяються в окремі групи і зустрічаються впереміш з трупопокладеннями в простих ямах. Розміри дерев'яних конструкцій є різними. Лише сім із них мали довжину 95-150 см, інші до 227 см. Чисто умовно вважається, що у трунах довжиною до 150 см ховали дітей. У випадках, коли між стінками дерев'яної конструкції та стінками могильної ями залишалося простір, зазвичай шириною 5-40 см, воно використовувалося для встановлення посуду¹. Положення похованих досить одноманітне: всі вони лежать витягнуто, на спині. Найпоширеніше становище рук – схрещене чи поруч на животі, ноги перехрещені. Знахідки як кісток тварин, так і залишків заупокійної м'ясної їжі, дуже рідкісні. Двічі було виявлено кістки вівці: у жіночому похованні № 43 та у похованні № 93, де похований воїн з конем².

Приблизно на 85% могил цього виду було знайдено цілий посуд чи його черепки. Випадки, коли похованим ставили дві судини, численні і становлять 45% від кількості поховань з посудом. Розташування їх різне: частіше всередині труни, рідше поряд з нею або на кришці. Посуд зазвичай ставили біля ніг та голови з правого чи лівого боку покійника. Переважним було

---

¹ Михеев В.К. Погребальный обряд Красногорского могильника ... С. 48, 49.

² Там само. С. 49, 50.

положення посуду у ногах (65%). У набір посуду входять глечики, кухлі, кубочки та ойнохої. Дуже рідко зустрічаються ліпні горщики¹.

На могильнику знайдено 34 поховання коней, які детально розглянули В.С. Аксьоновим. В основу своєї класифікації поховань людини з конем дослідник поклав набір елементів, пов'язаних з культом вершництва, а саме: наявність у похованні людини цілого кістяка коня, його частин (черепа та кісток ніг, шкіри), кінського спорядження².

Тоді класифікація набуває наступного вигляду:

Тип I. Вид 1 – цілий скелет коня знаходиться у засипці могильної ями безпосередньо над похованням людини. Поховання було зроблено у простих ґрунтових ямах прямокутної у плані форми, які мали спеціально відведені місця під поховання коня (пох. № 128, 289/к-28). Цей вид поховання людини з конем знаходить аналогії у II групі кочівницьких поховань VI-VIII ст. (тип Сивашівка)³.

Тип I. Вид 2 – для цього виду поховання людини з конем характерно розміщення кінської туші поряд із людським скелетом у загальній могильній ямі. Могильні ями поховань мають прямокутну у плані форму з розмірами 2,0-2,7 x 1,3 м 1,5 м (№ 75/к-4; 150/к-13; 219/к-20; 245/к-17 264/к-24; 288/к-30). Глибина їх від сучасної поверхні ґрунту в середньому становить 1,5 м, хоча трапляються й досить глибокі поховання (№ 245/к-17 – глибина 2,45 м). У всіх випадках кістяк коня займає місце праворуч від поховання людини, причому коні орієнтовані головами в той же бік, що і їхні господарі. У всіх похованнях кістяки людей знаходились у дерев'яних трунах-ящиках з кришкою та дном. Небіжчики лежали у витягнутому положенні на спині і були орієнтовані головою на захід із сезонними відхиленнями. Одна рука була зігнута в лікті так, що кисть руки лежала на тазових кістках, інша рука – витягнута вздовж тіла. Ноги дуже часто перехрещені в гомілкостопі, що

¹ Михеев В.К. Погребальный обряд Красногорского могильника ... С. 50, 51.

² Аксьонов В.С. Поховання з конем другої половини VIII-IX ст. ... С. 23.

³ Орлов Р.С. Культура кочевников IV-VIII вв. // Этнокультурная карта территории Украинской ССР. К., 1985. С. 103.

вказує на можливе їх зв'язування через страх перед покійним. Керамічні судини розміщувалися поза труною, найчастіше, на головному кінці могильної ями. Залишки м'ясної жертвовної їжі були зафіксовані тільки в пох. № 264/к-24. Аналогічні поховання з конем, розташованим ліворуч або праворуч від поховання людини, є візитною карткою тюркомовного населення на всій території євразійського поясу степів раннього та пізнього середньовіччя¹.

Тип I. Вид 3. Відмінною рисою поховань цього виду є розміщення поховання коня в ногах людини. В даному випадку поховання коня знаходиться в загальній могильній ямі з похованням людини, але при цьому кінь орієнтований черепом до ніг господаря, як би, наздогін останньому.

В результаті такого розміщення могильна яма поховань цього варіанту має форму витягнутого прямокутника, довжина якого становить 3,0-4,2 м при приблизно однаковій ширині по всій її довжині (№ 70/к-5, 93/к-6, 100/к-8, 103/к-7, 200/к-18, 293/к-34). Усі поховання цього виду поодинокі, за винятком пох. № 93/к-6. Іноді могильні ями у плані були комбіновані – пох. № 77/к-3, 209/к-10, 305/к-32. У цих похованнях могильна яма складається з вузької (0,45-0,55 м шириною) ями з похованням людини і сусідньої до неї з північно-східної сторони ширшої (0,75-0,85 м) ями для туші коня².

Аналогії похованням із конем цього виду на могильниках салтівського часу більше не відомі. Поодинокі аналогії похованням цього виду є на окремих аварських некрополях³. Зближуються вони і з похованням VII ст. (пох. № 3) з пеньківського поселення біля с. Рябівка на р. Ворсклиця (Полтавська обл.)⁴. Такий стан речей змушує припустити, що поховання цього виду становлять похоронну традицію, що сягає своїм корінням в

¹ Гаврилова А. А. Могильник Кудыргэ как исторический источник по истории алтайских племен. М.; Л., 1965. табл. XI, XIV, XV; Евтюхова Л. А. Археологические памятники енисейских кыргызов (хакасов). Абакан, 1948. С. 60, 66.

² Аксенов В. С., Крыганов А. В., Михеев В. К. Обряд погребения с конем ... С. 117.

³ Bona I. A szegvar-sapoldali Lovassir. Adator a rorai avar temetrezesi szorasokhor // АЕ. 1979. Vol. 106. № 1. С. 3-32.

⁴ Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Новые погребения раннесредневековых кочевников на Сумщине // Кочевники Урало-Казахстанских степей. Екатеринбург, 1993. Рис. 9: 6-9.

передсалтівський час. Дані поховання цілком можуть відобразити подальший розвиток та деяку трансформацію вже існуючої у VI-VIII ст. серед праболгарського населення похоронної практики.

Тип II. До цього типу поховань людини з конем відносяться поховання, в яких коня символізує покладене в могилу кінське спорядження. В основному в похованнях даного типу присутній повний комплект кінського спорядження – вудила, стремена, дві пряжки збруї або два збруйні кільця, які іноді супроводжувалися прикрасами збруйних ременів. Однак зустрічаються поховання, в яких коня заміняє лише один із елементів кінської збруї. Поховання даного виду зроблені в простих ґрунтових могильних ямах, а кінська збруя або окремі її частини знаходяться поряд з похованим: кинуті в засипку могильної ями, лежать поряд з кістяком, лежать на труні чи на дерев'яному перекритті могильної ями (пох. № 8, 120, 199, 282)¹. Поховання з покладеними в могилу елементами кінського спорядження зрідка зустрічаються і в праболгарських могильниках степової зони розповсюдження салтівської культури. Так, предмети вудил, стремени було знайдено пох. №1, 6 у ст. Багаївській, № 11, 15 могильника Дронівка III, № 7 могильника Волоконове I².

Тип III. Поховання одних коней, без будь-яких слідів людського скелета. Поховання одних коней, найчастіше, проводилися у прямокутних чи округлих у плані могильних ямах, розміри яких лише трохи перевищують розміри самих коней. У літературі прийнято вважати такі поховання, якщо вони виявлені в межах могильників, кенотафами. Деякі поховання коней могильника Червона Гірка, з певною можливістю, можна пов'язати з конкретними похованнями чоловіків-воїнів, які розташовувалися в безпосередній близькості від них. Зокрема, пох. № 144, 145, 199, 282, які містили поховання чоловіків-воїнів, співвідносяться з похованнями коней – до 11, 14, 31, 23 відповідно. Могильні ями людських і кінських поховань

¹ Аксенов В.С., Крыганов А.В., Михеев В.К. Обряд погребения с конем ... С. 122.

² Братченко С.Н., Щецов М.Л. Средневековый могильник ... С. 214; Татаринов С.И., Копыл А.Г., Шамрай А.В. Два праболгарских могильника ... С. 213.

розташовуються майже на одній лінії (північний схід – південний захід), при цьому поховання коней знаходяться нижче схилом, а самі коні орієнтовані головами у той самий бік, як і люди. Таким чином, відтворювався домінуючий на даному могильнику принцип розміщення коня в ногах господаря, як це мало місце у похованнях з конем типу І-3 з тією різницею, що поховання коня та могила можливого господаря відокремлені простором у 2-3 метри¹. Подібне розміщення поховання коня та поховання людини було відзначено на некрополі Дюрсо², могильнику епохи переселення народів біля с. Корнує та на некрополі цебельдинської культури Абгидзраху³. Відомі такі поховання й у пізніший час (XVIII ст. Якутія)⁴.

Дещо відрізняється, від вище описаного, обряд поховання, що характеризує Нетайлівський ґрунтовий могильник.

На відміну від могильника Червона Гірка, Нетайлівський знаходиться на краю першої борової тераси лівого берега Печенізького водосховища (р. Сіверський Донець, Чугуївський район Харківської області). Вже ці перші розкопки цього некрополя привернули увагу широкого кола дослідників і причиною тому були специфічні особливості похоронного обряду, зафіксовані під час дослідження поховань могильника. Тоді ж першовідкривачем могильника Д.Т. Березовцем було висловлено припущення, що нетайлівцям властивий такий похоронний обряд, при якому спочатку поховання відбувалося на поверхні землі, де тіло зазнавало впливу природних чинників і лише після цього здійснювалося повторне поховання у ямі. При цьому людські кістки іноді розміщувалися в необхідному порядку, але частіше просто розкидалися на дно ями⁵. Роботи, що проводяться на могильнику починаючи з 1991 р. і до теперішнього часу такими

¹ Аксенов В.С., Крыганов А.В., Михеев В.К. Обряд погребения с конем ... С. 121.

² Дмитриев А.В. Погребения всадников и боевых коней в могильнике эпохи переселения народов на р. Дюрсо близ Новороссийска // СА. 1979. № 4. С. 212-231.

³ Трапш М.М. Культура цебельдинских некрополей // Труды. Тбилиси, 1971. Т.3. С. 23.

⁴ Константинов И.В. Захоронения с конем в Якутии // По следам древних культур Якутии. Якутск, 1970. С. 183-186.

⁵ Иченская О.В. Об одном из вариантов погребального обряда ... С. 92-93.

дослідниками як А.В. Криганов, В.К. Міхеєв, В.С. Аксьонов, доповнили наші знання про погребальний обряд могильника¹.

Так, могильні ями досліджених останніми роками поховань лише на рівні їх виявлення мали у плані овальну чи прямокутну форму. Довжина плями могильних ям лише на рівні фіксації коливалася від 1,1 до 3,0 м, а ширина - від 1,1 до 3,0 м.

У більшості випадків стінки могильних ям були прямовисні або мали незначний нахил у бік дна. Зрідка могильні ями були забезпечені заплічниками, розташованими вздовж довгих стін ями або заплічники були зафіксовані по периметру ям.

У деяких випадках на дні великих овальних у плані могильних ям було зафіксовано поглиблення прямокутної форми під тіла похованих глибиною 0,1-0,2 м. Глибина могильних ям розкритих поховань залежала від розмірів могильної плями лише на рівні фіксації. Чим більша могильна пляма, тим глибша похоронна яма. Глибина даних могильних ям коливалася від 1,4 м (пох. № 360, 367, 423) до 2,7 м (пох. № 427). Важливим елементом похоронного обряду є випадки виявлення у заповненні могильних ям різноманітних речей – фрагментів салтівських судин, іноді досить великих і навіть цілих горщиків, залізні ножі, монети, намисто, деталі кінського спорядження².

У деяких випадках у ножному, а іноді і одночасно у головному, торцевому краю могильних ям були зафіксовані підбої, в яких знаходилися або кістяк цілого коня з сідлом, або череп коня з сідлом та іншим кінським спорядженням, або тільки кінська зброя (пох. № 10, 52, 53, 23, 127, 132, 144, 171, 215, 221, 252, 255, 259, 343, 413)³. Хоча відмічені і випадки розміщення кінського спорядження, що символізувало присутність у похованні і коня,

---

¹ Крыганов А.В., Чернигова Н.В. Новое исследование Нетайловского могильника ... С. 35-42; Аксенов В.С. Погребальный обряд Нетайловского могильника ... С. 51-63; Аксенов В.С., Михеев В.К. Исследования Нетайловского могильника в 2002-2004 гг. С. 134-156.

² Аксенов В.С., Хоружая М.В. Новые раннесредневековые захоронения... С. 200-201.

³ Аксенов В.С., Хоружая М.В. Новые раннесредневековые захоронения... С. 202; Иченская О.В. Об одном из вариантов погребального обряда ... С. 90, 92, рис. 3.

безпосередньо в заповненні могильної ями або воно лежало на дні могильної ями (пох. № 60, 71, 89, 104, 116, 132, 166, 180)¹.

Небіжчики в похованнях могильника були покладені у витягнутому положенні на спині головою на схід із незначними сезонними відхиленнями на північ чи південь. У перші роки дослідження було зазначено, що руки найчастіше витягнуті вздовж тіла, ноги прямі, лише іноді вони схрещені в гомілкостопі.

Нові дослідження могильника показали, що всі розкриті поховання можна розділити за наявністю та складом у них людських останків на три групи. Першу групу поховань могильника становлять поховання, в яких відсутні як людські кістки, так і похоронний інвентар. Другу більш численну групу склали поховання без будь-яких слідів кістяків людей, але в них був присутній похоронний інвентар. І третю групу становили поховання, в яких, поряд з похоронним інвентарем, було зафіксовано людські останки, представлені переважно фрагментами черепа або зубами. Лише в деяких випадках у могилах знаходилися й окремі трубчасті кістки похованих людей². Такий стан кісткових останків В.С. Аксьонов і низка інших дослідників схильні пояснювати гідрологічною обстановкою, що склалася у зоні розташування могильника після створення Печенізького водосховища³.

В іншому ж, за винятком розташування кінських останків в могильних ямах, поховання Нетайлівського могильника подібні до інших праболгарських поховань лісостепового Подонцов'я.

Варіант поховання людини з конем, коли цілий кістяк коня розташовується в ногах людини, іноді зустрічаються на ґрунтових некрополях VIII-IX ст. Дунайської Болгарії⁴. При цьому поховання

---

¹ Аксьонов В.С. Поховання з конем другої половини VIII-IX ст. ... С. 37-40.

² Аксенов В.С., Хоружая М.В. Новые раннесредневековые захоронения ... С. 199-202.

³ Аксенов В.С. Погребальный обряд Нетайловского могильника ... С. 59-62; Аксенов В.С., Хоружая М.В. Новые раннесредневековые захоронения ... С. 212; Аксенов В.С., Михеев В.К. Исследования Нетайловского могильника в 2002 - 2004 гг. ... С. 154-155.

⁴ Въжарова Ж.Н. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България). София, 1976. Обр. 46.

Нетайлівського могильника з цілим конем в ногах людини знаходять віддалені аналогії в угорських похованнях в Паннонії, виділених Ч. Баліндою в V групу¹.

Дані поховання Нетайлівського могильника з угорськими похованнями V групи Ч. Балінди зближує розташування останків коня в могилах (у ногах людини, поперек могильної ями), відрізняє ж склад кінських поховань. В угорських похованнях в могилі клалася розстелена кінська шкура, тоді як у Нетайлівських похованнях була ціла кінська туша.

Комплекси зі складених разом черепа та кісток ніг коня, як у деяких похованнях Нетайлівського могильника, у народів степової та частини лісостепової зон Південно-Східної Європи стають досить масовими з гуннського часу². Саме наявність таких комплексів І.П. Засецька вважає однією з основних ознак прояву тюркського етносу в українських степах наприкінці IV ст.³. Однак розташування комплексів з черепа і кісток ніг коня (згорнута «шкура») всередині могильної ями останнім часом досить чітко диференціюється дослідниками. Так комплекси, в яких череп і кістки кінцівок коня уклалися в ногах похованих (ліворуч, праворуч, над ними) так, що кістки ніг коня були звернені копитами до голови людини, а поверх них череп різцевою частиною в той же бік, зв'язуються з угорською поховальною традицією⁴.

Обряд, коли череп і кістки ніг коня уклалися в ногах господаря поперек могильної ями, вважається тюркським (болгарським)⁵. Це підтверджується наявністю так розташованих комплексів зі згорнутої

¹ Балінд Ч. Погребения с конями у венгров в IX-X вв. // Проблемы археологии и древней истории угров. М., 1972. С. 181.

² Дашевская О.Д. Погребение гуннского времени в Черноморском районе Крыма. Древности Восточной Европы // МИА. 1969. № 169. С. 52-61.

³ Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV-V вв.). СПб., 1994. С. 22.

⁴ Казаков Е.П. О некоторых элементах языческой культуры угров Урало-Поволжья // Проблемы древних угров на Южном Урале. Уфа, 1989. С. 83.

⁵ Казаков Е.П. О культе коня в средневековых памятниках Евразии // Западная Сибирь в эпоху средневековья. Томск, 1984. С. 105.

кінської шкіри та збруї у болгарських могильниках VIII-X ст. Поволжя і Подоння¹.

Поховання Нетайлівського могильника з черепом і кістками ніг коня в ніші-підбої займають по відношенню до згаданих вище традицій якби проміжне положення. Розміщення черепа і кісток ніг коня відповідає тюркській (болгарській) традиції, розміщення цих комплексів у ніші-підбої зближує їх з деякими похованнями Тенкеєвського могильника (пох. № 202). Підбої в торцевих стінках могильних ям відомі в похованнях болгарських некрополів Середньодонщини², але вони зовсім не характерні для інгумаційних поховань VIII-IX ст. Болгарії. Такий стан речей дозволяє припустити, що у цих нетайлівських похованнях простежується переплетення двох похоронних традицій (тюркської та угорської). До першої відноситься приміщення черепа і кісток ніг коня поперек могильної ями, до другої – споруди в могильних ямах ніш-підбоїв для розміщення в них подібних комплексів³.

Поховання Нетайлівського могильника, які містять череп і кістки ніг коня покладені в могильну яму в ногах похованого, скоєні у повній відповідності до угорської (мадярської) похоронної традиції, що дозволяє говорити про наявність у середовищі населення представників угорського етнічного компонента, що залишив цей некрополь⁴.

Таким чином, поховання Нетайлівського могильника з нішами-підбоями маркерують поховання змішаного тюрко-угорського населення, що цілком відповідає етнічній ситуації, що склалася в степових та частково лісостепових районах Південно-Східної Європи у IV-X ст.

¹ Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге: Больше-Тарханский могильник. М., 1964. Рис.3, с. 23; Татаринов С.И., Копыл А.Г. Дроновские древнеболгарские могильники ... Рис. 2: 4.

² Красильников К.И. Могильник древних болгар у с. Желтое ... С. 71; Швецов М.Л. Могильник «Злівки» ... С. 115.

³ Аксьонов В.С. Поховання з конем другої половини VIII-IX ст. ... С. 39.

⁴ Аксенов В.С. К вопросу об этнической принадлежности захоронений с конем Нетайловского могильника ... С. 34, 35.

Дещо інша похоронна традиція представлена в матеріалах могильника Червона Гусарівка (Ізюмський район Харківської області)¹.

Могильник розташований на пологому схилі правого високого берега Сіверського Дінця. Поховання могильника біля с. Червона Гусарівка відрізняються чіткими рядами, що йдуть із півночі на південь. У цих рядах досліджена наявність відокремлених груп могил (від 3 до 10), що містять, як правило, поховання дорослих та дітей. Поховання індивідуальні, зроблені у неглибоких простих ґрунтових ямах (Рис. 14). Характерна наявність у ямах залишків дерев'яних трун-рам, іноді у поєднанні з перекриттям з поперечно укладених дерев'яних плах (Рис. 19). Поховані були у витягнутому положенні на спині, головою на північний захід, з витягнутими ногами, і складеними на животі, на грудях чи кістках таза руками. Інвентар у більшості поховань представлений лише однією глиняною посудиною, поставленою ліворуч або праворуч від голови похованого. Залишки м'ясної жертвної їжі відсутні. У цілому нині похоронний обряд могильника характеризується як стандартний, «зливкінського» типу².

Дослідження серії черепів із могильника біля с. Червона Гусарівка³ показали переважання європеїдних брахікранних та мезокранних черепів, близьких за своїми морфологічними показниками до черепів сармат. Одночасно було зафіксовано відмінність черепів із могильника біля с. Червона Гусарівка від верхньо-салтівського, нетайлівського та зливкінського антропологічних типів. Це тим більше показово з тієї причини, що за обрядом поховання та формою могильних ям поховання з могильника біля с. Червона Гусарівка, загалом, належать до так званого «зливкінського» типу (Рис. 15). У Зливках представлений інший антропологічний тип – брахікранний європеїдний, який близький за своїми морфологічними рисами до одного з типів сармат Поволжя⁴.

¹ Михеев В.К. Новый ґрунтовый могильник салтовской культуры... С. 194-195.

² Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии ... С. 78.

³ Михеев В.К. Новый ґрунтовый могильник салтовской культуры... С. 195.

⁴ Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. М.; Л., 1948. С. 256.

Близькі за конструкцією Червоногусарівським – могильні ями з прямими стінками, в нижній частині яких вирита вузька похорвальна камера – зустрічаються в інгумаційних похованнях черняхівської археологічної культури¹, і більшістю дослідників пов'язуються з сарматами.

Все це дозволяє вичленувати з серії пам'яток так званого «зливкінського» типу, ті комплекси, які з досить великою ймовірністю можна пов'язувати з іранським (сарматським, але не аланським) компонентом праболгарського населення салтівської культури. Такими, на думку В.С. Аксьонова та О.О. Тортики є поховання могильника біля с. Червона Гусарівка, у яких відсутні залишки м'ясної жертвовної їжі та такі конструктивні деталі могил як ніші-підбої у торцевих стінках могильних ям. Той факт, що це населення успішно асимілювало тюркський компонент, підтверджується відкриттям на могильнику поховань, в яких знаходилися останки людей з монголоїдними рисами. В одному з таких поховань були виявлені залишки каптаргаку – спеціальної шкіряної сумочки для зберігання різних побутових речей, що у представників тюркських народів підвішувався до поясного ремня, та бронзове велике дзеркало типологічно близьке дзеркалам пізніх сармат².

Таким чином, можна констатувати, що вивчення окремих протоболгарських могильників верхньої та середньої течії на р. Сіверський Донець, залишених кочовими та напівкочовими об'єднаннями, що входили до складу Хозарського каганату, дійсно дозволяє говорити про наявність на них поховань, у яких досить чітко простежуються риси тюркського, угорського та іранського (пізньосарматського) поховальних обрядів.

Це підтверджує дані письмових джерел про досить строкатий етнічний склад населення на межі степової та лісостепової зони межиріччя Дніпра та

---

¹ Никитина Г.Ф. Систематика погребального обряду племен Черняховской культуры. М., 1985. С. 48, 49.

² Аксенов В.С., Тортика А.А. Протоболгарские погребения Подонья и Придонецья VIII-X вв. ... С. 211.

Дону у хозарський час. Така ситуація склалася історично внаслідок бурхливих подій праболгарської історії.

Висновки

Наприкінці VII – у першій половині VIII ст. територія Верхнього та Середнього Подонеччя увійшла до складу Хозарського каганату, а населення, яке проживало в даному районі, взяло активну участь у створенні СМК. Салтівську культуру більшість дослідників схильні розглядати як державну культуру цієї багатоетнічного державного утворення. Про складну етнічну ситуацію всередині Хозарського каганату свідчать і різноманітні середньовічні письмові джерела, і матеріали багаточисельних салтівських некрополів. Характерна подібна ситуація і для басейну Сіверського Дінця, де зафіксовано пам'ятники залишені аланами, болгарами та представниками інших етносів – підданими каганату.

Аналіз катакомбних поховань лісостепового варіанта СМК показує, що незважаючи на їх однорідність, між ними існують істотні відмінності, які, як мені здається, можуть бути використані для подальшого вичленування із загального масиву аланського населення Подонців'я окремих племінних груп, що прийшли в басейн Сіверського Дінця з районів Північного Кавказу. Даний напрямок видається мені досить перспективним, бо на сьогоднішній момент можна виділити серед аланського населення дві групи, представники яких ховали своїх померлих у катакомбних похованнях різних типів. Одна група алан, яка, мабуть, чисельно переважала, ховала своїх померлих родичів у катакомбах Т-подібного типу. Катакомбні поховання цього виду домінують на всіх катакомбних могильниках лісостепового регіону. Знаходять вони і найширші аналогії в катакомбних похованнях передсалтівського та постсалтівського (X-XIII ст.) часу з території Центрального та Північно-Західного Передкавказзя. Другій групі аланського населення, менш численній, належать поховання в так званих поздовжніх катакомбах, які більш характерні для осілого асимільованого аланського населення Кримського півострова передсалтівського часу, а також для сарматських похоронних споруд Поволжя та Приуралля початку I тис. н. е. При цьому

поздовжні катакомбні поховання зустрічаються досить у великій кількості тільки на ранньосалтівських пам'ятниках верхнього Подонців'я – Старо-Салтівському, Рубіжанському та Верхньо-Салтівському могильнику. Таке становище, мабуть, слід розглядати як факт переселення в басейн Сіверського Дінця хозарським урядом аланського населення не тільки, як раніше передбачалося, з території Північного Передкавказзя, а, ймовірно, і з підвладної каганату території Кримського півострова. Відмінності ж у похоронному обряді між окремими могильниками (кількість похованих у камері, розміщення посуду у камерах або залишення їх у дромосі, присутність або відсутність у дромосах поховань коней та собак, наявність між похованнями тризн та їх склад тощо) при подальшому вивченні, ймовірно, можуть призвести до виявлення більш локальних регіонів у межах Північного Передкавказзя, звідки каганатом було здійснено переселення окремих великих родин та родів.

Присутність же поодиноких катакомбних поховань на праболгарських могильниках степової зони, а також поховань у простих ґрунтових ямах на аланських некрополях лісостепового варіанта СМК однозначно вказує, що алани та праболгари жили черезсмужно, що й підтверджується новими археологічними знахідками.

Як показав аналіз праболгарських могильників СМК, особливо це яскраво проявляється на пам'ятках лісостепового та степового прикордоння – Червона Гірка і Червона Гусарівка, Нетайлівка, праболгарське населення так само було неоднорідним за складом. На наявність у складі праболгарського об'єднання салтівського часу трьох етнічних складових – власне, тюркської, угорської та сармато-аланської. Так, нові археологічні дослідження дозволяють вичленувати із загальної маси поховань комплекси, у яких найяскравіше виявляються риси тюркського чи угорського похоронних обрядів. Значно складніша ситуація з вичленуванням сармато-аланської складової праболгарського населення. Очевидно, це можна зробити лише за допомогою залучення широких антропологічних досліджень черепів із

праболгарських могильників лісостепоного та степового варіантів СМК. Що ж до тюркського та угорського компонента праболгар, то на сучасному етапі з першими можна пов'язувати населення, яке ховало своїх померлих у супроводі коня, покладеного ліворуч або праворуч від померлої людини в одній з ним похоронної ямі.

Особливо яскраво риси угорського похоронного обряду – ніші-підбої в торцевих краях (головному, ножному або в обох) могильної ями, розміщення в них частин коня (черепа та кісток ніг), кінської зброї – виявляються в похованнях Нетайлівського могильника. Заміна ж частини коня (черепа та кісток ніг) на цілий кістяк коня, який містився в нішу-підбій, розглядається більшістю дослідників як факт впливу аланського похоронного ритуалу на похоронний обряд нетайлівців. Як відомо, на аланських могильниках поховання цілих кістяків коней як у окремих могильних ямах, розташованих між дромосами катакомб, і у самих дромосах, представлені досить добре. Таким чином, у похованнях Нетайлівського могильника ми маємо переплетення окремих елементів аланського та угорського похоронних ритуалів.

СМК показує досить сильні риси осілої населення та землеробський характер економіки, хоча в окремих і лісостепу, і в степових районах зберігалось сезонне кочування та відгінне скотарство, а це означає, що протягом півроку в році люди вели звичний споконвіку кочівницький спосіб життя. Практичні відлуння рухливого способу життя простежуються не тільки у складі стада, в яких переважали вівці і коні, а й у слідах духовної культури, що дійшли до нас (у похоронній обрядовості тощо). Непрямим свідченням цього є досить високий відсоток кінських поховань на могильниках Червона Гірка, Нетайлівка, Волоконівка та ін., а також наявність у деяких похованнях залишків м'ясної жертвовної їжі у вигляді кісток свійських тварин (кози, вівці, велика рогата худоба, кінь).

У більшості досліджених як праболгарських, так і аланських поховань відзначені сліди проведення постпоховальних ритуалів (обряду

знешкодження похованих у різних його проявах), що однозначно вказує на той факт, що праболгари та алани в умовах Хозарського каганату почали складатися в єдину алано-болгарську спільноту, для якої характерна близькість ідеологічних поглядів, але завершення процесу консолідації завадила загибель каганату і потрапляння населення регіону в сферу впливу Давньоруської держави, що набирала сили.

Список використаних джерел та літератури

- Аксенов В.С. Отчет о раскопках Харьковского исторического музея в 2002 г.
// Архив ХИМ.
- Бородулин В.Г. Дневник раскопок Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1989 г. // Архив ХИМ.
- Бородулин В.Г. Дневник раскопок Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1992 г. // Архив ХИМ.
- Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского комплекса в 1996 г. // Архив ХИМ.
- Михеев В.К. Отчет о раскопках Старосалтовского катакомбного могильника за 1983 г. // Архив ХИМ.
- Скирда В.В., Іськов І.В. Звіт про археологічні дослідження Середньовічної археологічної експедиції ХНУ імені В.Н. Каразіна у 2019 р. Харків, 2020. 63 с. (На правах рукопису).
- Аксенов В.С. К вопросу об этнической принадлежности захоронений с конем Нетайловского могильника // Вісник ХДУ. 1997. № 396. Вип. 29. С. 31-37.
- Аксенов В.С. Исследования салтовского могильника у с. Рубежное на Харьковщине // Древности 1996. Харьков, 1997. С. 162-164.
- Аксенов В.С. Новые находки коньковых подвесок в салтовских захоронениях на Харьковщине // Finno-Ugrica. 1998. № 1(2). С. 3-12.
- Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник // Vita Antiqua, 1999. № 2. С. 137-149.
- Аксенов В.С. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце // Донская археология. 2001. № 1-2. С. 62-78.
- Аксенов В.С. Структура семьи у алан бассейна Северского Донца по данным катакомбных могильников салтовской культуры // Проблемы истории и

археологии Украины. Тезисы докладов Международной научной конференции. Харьков, 2001. С. 83.

Аксенов В.С. Исследование Верхне-Салтовского катакомбного могильника // Археологічні відкриття в Україні 1999-2000 рр. Київ, 2001. С. 3-5.

Аксенов В.С. Контакты венгров с аланами в IX веке – взаимопроникновение культур // Северный Кавказ и кочевой мир степей Евразии: V «Минаевские чтения» по археологии, этнографии и краеведению Северного Кавказа. Тезисы докладов межрегиональной научной конференции (г. Ставрополь, 12-15 апреля 2001 г.). Ставрополь, 2001. С. 113-115.

Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры // РА. 2002. № 3. С. 98-114.

Аксенов В.С. Деревянные конструкции могильника салтовской культуры Красная Горка // Хазарский альманах. 2002. Т. 1. С. 6-17.

Аксенов В.С. Погребальный обряд Нетайловского могильника (VIII-IX вв.) // РА. 2006. № 2. С. 51-63.

Аксенов В.С., Крыганов А.В., Михеев В.К. Обряд погребения с конем у населения салтовской культуры (по материалам Красногорского могильника) // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. Киев, 1996. С. 116-129.

Аксенов В.С., Михеев В.К. Исследования Нетайловского могильника в 2002-2004 гг. экспедицией Международного Соломонова университета // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, археологія, краєзнавство. Харьков, 2005. С. 134-156.

Аксенов В.С., Тортика А.А. Протоболгарские погребения Подонья и Придонечья VIII-X вв.: проблема этноисторической интерпретации и поливариантности обряда // Степи Европы в эпоху раннего средневековья. Донецк, 2001. Т. 2. С. 191-218.

- Аксенов В.С., Хоружая М.В. Катакомба № 72 Верхне-Салтовского могильника // Древности 2005. Харьков, 2005. С. 288-294.
- Аксенов В.С., Хоружая М.В. Новые раннесредневековые захоронения Нетайловского могильника (раскопки 2002-2004 гг.) // Хазарский альманах. 2005. Т. 4. С. 199-215.
- Аксёнов В.С. Поховання з конем другої половини VIII-IX ст. верхньої течії р. Сіверський Донець (за матеріалами салтівських ґрунтових могильників). Дис. ... канд. іст. наук. На правах рукопису. Харків, 1999. 277 с.
- Аксёнов В.С. Сидяче поховання з аланського катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів // Археологічний літопис Лівобережної України, 2003. № 2. С. 95-102.
- Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории хазар. Ленинград: Соцэкгиз, 1936. 146 с.
- Артамонов М.И. Саркел и некоторые другие укрепления в северо-западной Хазарии // СА. 1940. Т. 6. С. 130-167.
- Артамонов М.И. История хазар. Ленинград: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. 523 с.
- Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // АОН. Москва, 1987. Вып. 2. С. 1-200.
- Афанасьев Г.Е. Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения Среднего Дона. Москва: Наука, 1993. 184 с.
- Бабенко В.А. Древние Салтовские придонецкие окраины южной России // Труды XII АС. Москва, 1905. Т.1. С. 435-436.
- Багaley Д.И. Русская история. Москва: Тип. Товарищества И.Д. Сытина, 1914. Т. 1: Княжеская Русь (до Иоанна III). 508 с.
- Балинд Ч. Погребения с конями у венгров в IX-X вв. // Проблемы археологии и древней истории угров. Москва, 1972. С. 176-188.

- Баранов И.А. Таврика в Эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). Киев: Наукова думка, 1990. 168 с.
- Винников А.З., Афанасьев Г.Е. Культурные комплексы Маяцкого селища. Воронеж: ВГУ, 1991. С. 3-143.
- Виноградов В.Б. Рецензия на книгу: Абрамова М.П. Нижне-Джулатский могильник // СА. 1975. № 1. С. 304-308.
- Въжарова Ж.Н. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България). София: Изд-во Българската Академия на науките, 1976. 448 с.
- Гаврилова А. А. Могильник Кудыргэ как исторический источник по истории алтайских племен. Москва; Ленинград: Наука, 1965. 141 с.
- Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге: Больше-Тарханский могильник. Москва: Наука, 1964. 196 с.
- Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде в 1901 г. // Труды XII АС. М., 1905. Т. 1. С. 211-213.
- Готье Ю.В. Кто были обитатели Верхнего Салтова // ИГАИМК. 1927. Т. 5. С. 65-84.
- Готье Ю.В. Железный век в Восточной Европе. Москва; Ленинград: Гос. издательство, 1930. 280 с.
- Дашевская О.Д. Погребение гуннского времени в Черноморском районе Крыма. Древности Восточной Европы // МИА. 1969. № 169. С. 52-61.
- Дашевская О.Д. О разорении греческих и скифских могил в древности // РА. 1994. № 4. С. 79-84.
- Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. 392 с.
- Дмитриев А.В. Погребения всадников и боевых коней в могильнике эпохи переселения народов на р. Дюрсо близ Новороссийска // СА. 1979. № 4. С. 212-231.

- Ефименко П.С. Упыри (из истории народных верований) // Українці: народні вірування, повір'я, демологія. Київ, 1991. С. 498-504.
- Евтюхова Л.А. Археологические памятники енисейских кыргызов (хакасов). Абакан: Советская Хакасия, 1948. 112 с.
- Жиронкина О.Ю., Крыганов А.В., Цитковская Ю.И. Об одном комплексе погребений Нетайловского могильника // Древности 1996. Харьков, 1997. С. 165-167.
- Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV-V вв.). Санкт-Петербург: Эллипс ЛТД, 1994. 224 с.
- Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. Москва: Наука, 1991. 511 с.
- Известия XII Археологического съезда в Харькове. 15-27 августа 1902 г. Харьков, 1902. С. 124-128.
- Иченская О.В. Об одном из вариантов погребального обряда салтовцев по материалам Нетайловского могильника // Древности Среднего Поднепровья. Киев, 1981. С. 80-96.
- Казаков Е.П. О культе коня в средневековых памятниках Евразии // Западная Сибирь в эпоху средневековья. Томск, 1984. С. 99-110.
- Казаков Е.П. О некоторых элементах языческой культуры угров Урало-Поволжья // Проблемы древних угров на Южном Урале. Уфа, 1989. С. 79-87.
- Константинов И.В. Захоронения с конем в Якутии // По следам древних культур Якутии. Якутск, 1970. С. 183-197.
- Копыл А.Г., Татаринов С.И. Мусульманские элементы в погребальном обряде праболгар Среднедонечья // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. Казань, 1990. С. 52-71.
- Красильников К.И. Могильник древних болгар у с. Желтое на Северском Донце // Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1991. Вип. 2. С. 62-81.

- Красильников К.И. О некоторых вопросах погребального обряда праболгар Среднедонечья // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. Казань, 1990. С. 28-44.
- Красильников К.И. Могильник у с. Лысогоровка – новый источник этноистории Степного Подонцовья IX в. // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр. Київ, 2002. С. 175-178.
- Красильников К.И., Красильникова Л.И. Могильник у села Лысогоровка – новый источник по истории степей Подонцовья раннего средневековья // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк, 2005. Т. 4. С. 187-244.
- Красильников К.И., Тельнова Л.И. Грунтовый могильник у поселка Новодачное // Древности Подонцовья. Луганск, 1997. С. 66-80.
- Крыганов А.В. Нетайловский могильник // Археологічні дослідження на Україні 1992 року. Київ, 1993. С. 93-94.
- Крыганов А.В. Раскопки в Харьковской области Нетайловского и Пескирадъковского могильников салтовской культуры // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. Луцьк, 1993. С. 54-56.
- Крыганов А.В., Чернигова Н.В. Новое исследование Нетайловского могильника салтовской культуры // Вестник ХГУ. 1993. № 374. С. 35-42.
- Ляпушкин И.И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне Дона // МИА. 1958. №. 62. С. 85-150.
- Магомедов А.Х. Культура и быт осетинского народа. Орджоникидзе: Ир, 1968. 568 с.
- Михеев В.К. Погребальный обряд Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. Казань, 1990. С. 45-52.
- Михеев В.К. О социальных отношениях у населения салтово-маяцкой культуры Подонья-Приазовья в VIII-X вв. // Археология славянского Юго-Востока. Воронеж, 1991. С. 43-50.
- Михеев В.К. Новый грунтовый могильник салтовской культуры в с. Червоная Гусаровка // Древности 1994. Харьков, 1994. С. 194-195.

- Михеев В.К. Северо-Западная окраина Хазарии в свете новых археологических открытий // Хазарский альманах. 2004. Т. 3. С. 74-93.
- Никитина Г.Ф. Систематика погребального обряда племен Черняховской культуры. Москва: Наука, 1985. 209 с.
- Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Новые погребения раннесредневековых кочевников на Сумщине // Кочевники Урало-Казахстанских степей. Екатеринбург, 1993. С. 167-172.
- Орлов Р.С. Культура кочевников IV-VIII вв. // Этнокультурная карта территории Украинской ССР. Киев, 1985. С. 98-105.
- Плетнева С.А. О некоторых погребальных обычаях аланских племен Подонья // Исследования по археологии СССР. Ленинград, 1961. С. 182-193.
- Плетнева С.А. Подгоровский могильник // СА. 1962. № 3. С. 241-251.
- Плетнева С. А. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII-IX вв. // СА. 1962. № 1. С. 83-94.
- Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА. 1967. № 146. 198 с.
- Плетнева С.А. Хазары. Москва: Наука, 1976. 92 с.
- Плетнева С.А. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовье // Плиска-Преслав. София, 1981. Т. 2. С. 9-19.
- Плетнева С.А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва, 1981. С. 62-75.
- Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. Москва: Наука, 1989. 286 с.
- Плетнева С.А. Хазарские проблемы в археологии // СА. 1990. № 2. С. 77-91.
- Покровский А.М. Верхне-Салтовский могильник // Труды XII АС. Москва, 1905. Т. 1. С. 467-478.
- Савченко Е.И. Крымский могильник // АОН. Москва, 1986. Вып. 1. С. 70-101.

- Семенов-Зусер С.А. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. Київ, 1949. Т. 1. С. 112-137.
- Семенов-Зусер С.А. Дослідження Салтівського могильника // Археологічні пам'ятки УРСР. Київ, 1952. Т. 3. С. 271-284.
- Смирнов К.Ф. Сарматские катакомбные погребения Южного Приуралья-Поволжья и их отношение к катакомбам Северного Кавказа // СА. 1972. № 1. С. 73-81.
- Спицин А.А. Историко-археологические разыскания I – III // ЖМНП. Новая серия. 1909. Ч. 19. Январь. С. 67-98.
- Татаринов С.И., Копыл А.Г., Шамрай А.В. Два праболгарских могильника на Северском Донце // СА. 1986. № 1. С. 209-220.
- Татаринов С.И., Федяев С.В. Новые раннесредневековые погребения из могильника Дроновка-3 (Лиманское озеро) на Северском Донце // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк, 2001. Т. 2. С. 365-374.
- Тортика А.А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы. Харьков: ХГАК, 2006. 554 с.
- Трапш М.М. Культура цебельдинских некрополей // Труды. Тбилиси, 1971. Т. 3. 256 с.
- Флеров В.С. Погребальные обряды на севере Хазарии (Маяцкий могильник) // Материалы и проблемные исследования по древней и средневековой археологии Восточной Европы. Волгоград, 1993. Вып. 1. 144 с.
- Флеров В.С. Разрушение скелетов на могильнике Клинь-Яр III на Северном Кавказе // МАИЭТ. 1998. Вып. 6. С. 523-538.
- Флеров В.С. Аланы Центрального Предкавказья V-VIII веков: обряд обезвреживания погребенных. Москва: Полимедиа, 2000. 164 с.
- Флеров В.С. Обряд обезвреживания погребенных Хазарии на археологическом фоне Восточной Европы в I тыс. н. э. // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк, 2005. Т. 4. С. 383-406.
- Франко И.Я. Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г. // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. Київ, 1991. С. 512-526.

- Хоружая М.В., Аксенов В.С. Катакомбные захоронения Верхне-Салтовского археологического комплекса (к вопросу освоения аланским населением верхнего Подонцовья) // Проблемы дослідження пам'яток археології Східної України. Луганськ, 2005. С. 154-156.
- Чернігова Н.В. Бабенко В.О. та дослідження археологічного комплексу в с. Верхній Салтів // Археологія. 2000. № 4. С. 116-120.
- Швецов М.Л. Могильник «Злівки» // Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1991. Вип. 2. С. 109-123.
- Швецов М.Л., Санжаров С.Н., Прынь А.В. Два новых сельских могильника в Подонцовье // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк, 2001. Т. 2. С. 333-346.
- Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. Харьков: Изд-во ХГУ, 1962. 404 с.
- Bona I. A szegvar-sapoldali Lovassir. Adator a rorai avar temetrezesi szorasokhor // Archeologicke Ertesito. 1979. Vol. 106. № 1. С. 3-32.

Резюме

Увагу археологів у басейні верхньої і середньої течії Сіверського Дінця більше 120 років привертають катакомбні та ямні інгумації носіїв салтівської культури. Вони є предметом жвавих дискусій з приводу їхньої етнічної належності. В результаті роботи з'ясувалося, що для населення лісостепу характерні катакомбні поховання з дромосом і камерою, розміри яких залежали від кількісної і майнового стану похованих. На сьогодні остаточно доведена аланська належність катакомбних інгумацій. Ямні поховання представлені кількома типами, в залежності від форми ям і типів трун. В цих похованнях дослідники виділяють риси угорського та тюркського поховальних обрядів.

Summary

Catacomb and pit inhumations of the Saltovskaya culture bearers in the basin of the upper and middle reaches of the Seversky Donets have attracted the attention of archaeologists for more than 120 years. They are the subject of lively discussions about their ethnicity. As a result of the work, it turned out that the population of the forest-steppe is characterized by catacomb burials with a dromos and a chamber, the dimensions of which depended on the quantitative and property status of the buried. To date, the Alanian affiliation of the catacomb inhumations has been finally proven. Pit burials are represented by several types, depending on the shape of the pits and the types of coffins. In these burials, researchers identify features of the Hungarian and Turkic burial rites.

ДОДАТКИ

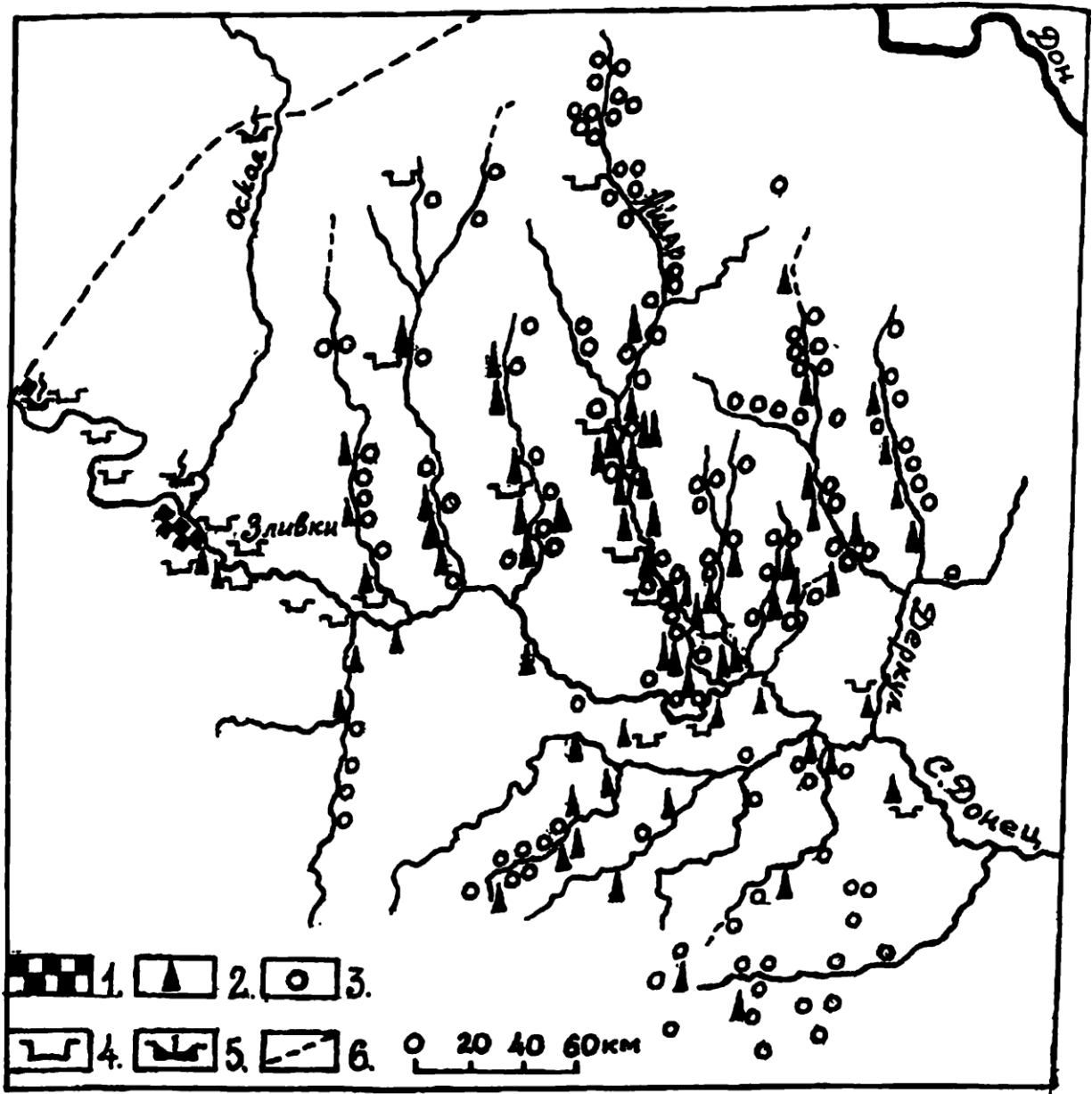
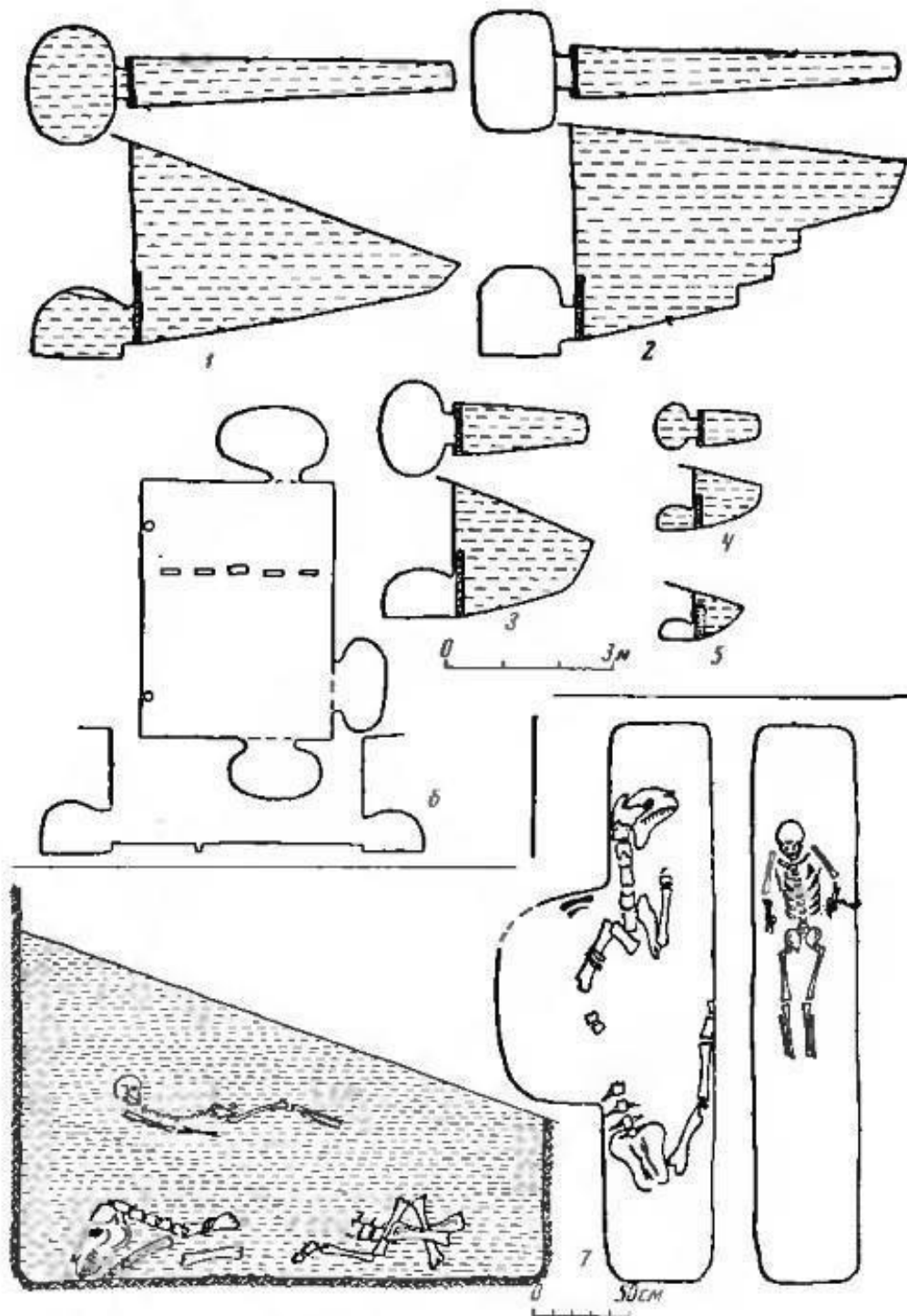
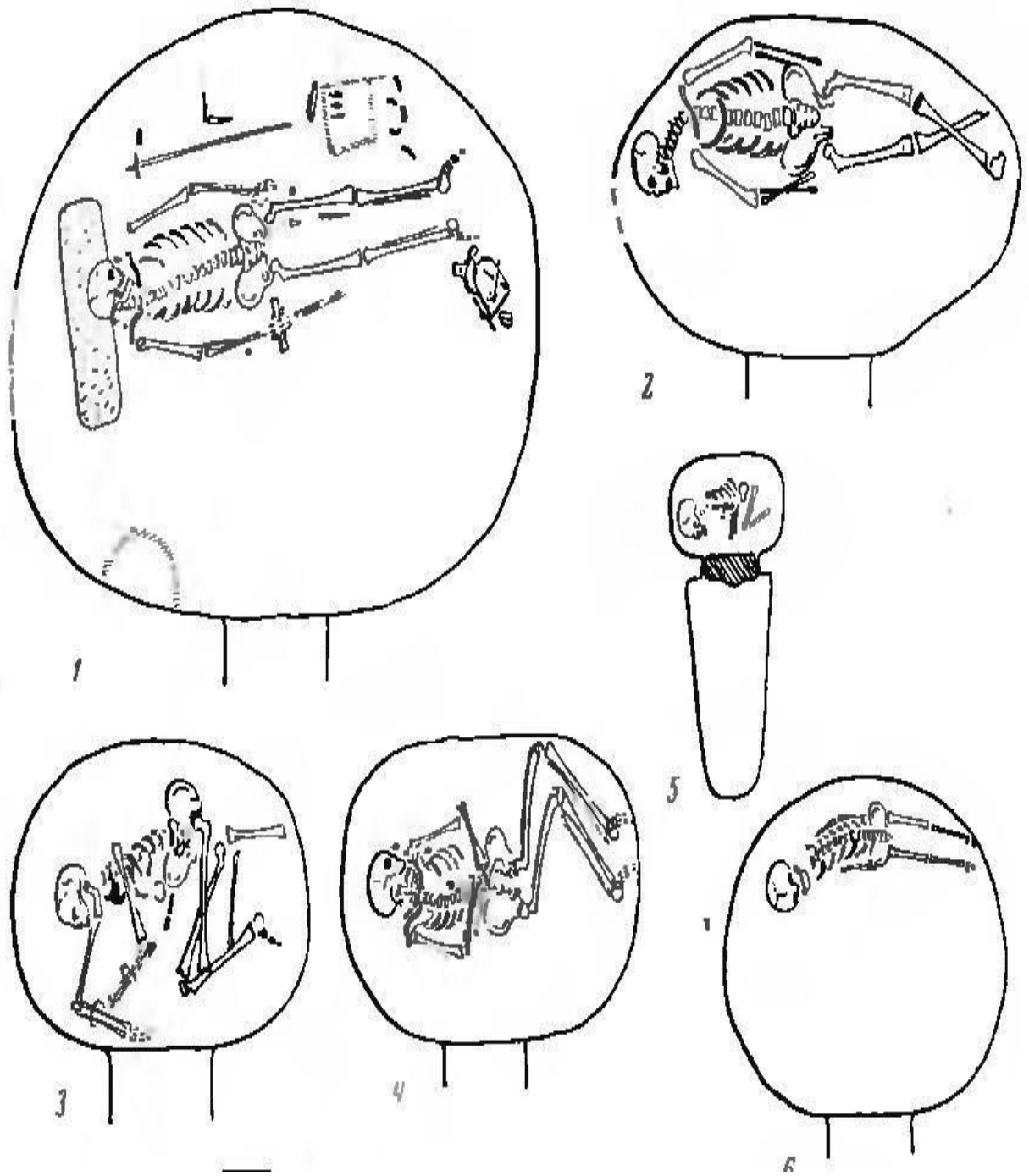

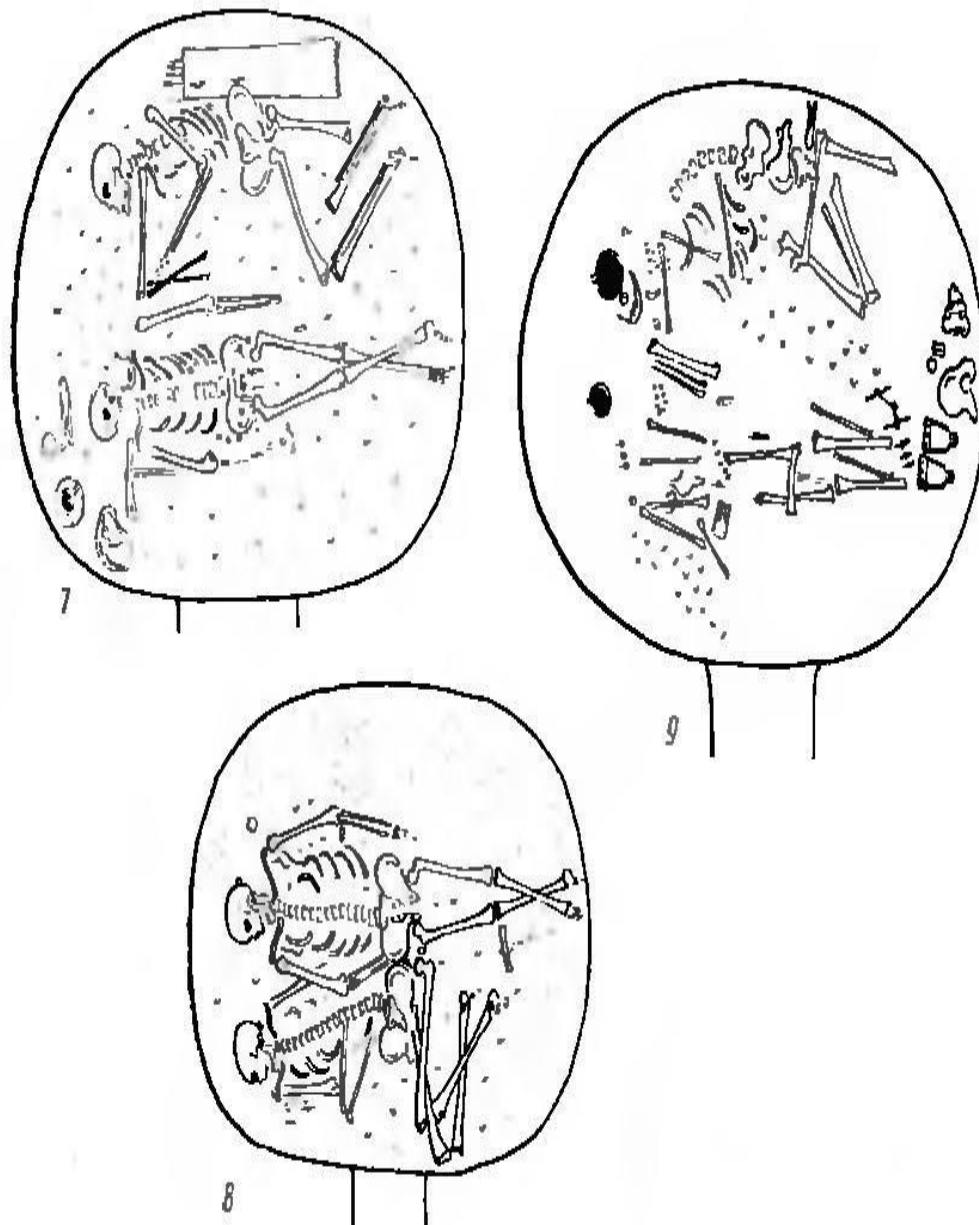
Рис. 1. Карта пам'ятників степового регіону Середнього Дону: 1 – городища, 2 – поселення, 3 – кочів'я, 4 – могильники «зливкинського» типу, 5 – трупоспалення, 6 – межа степу з лісостепом (за С.О. Плетньовою).

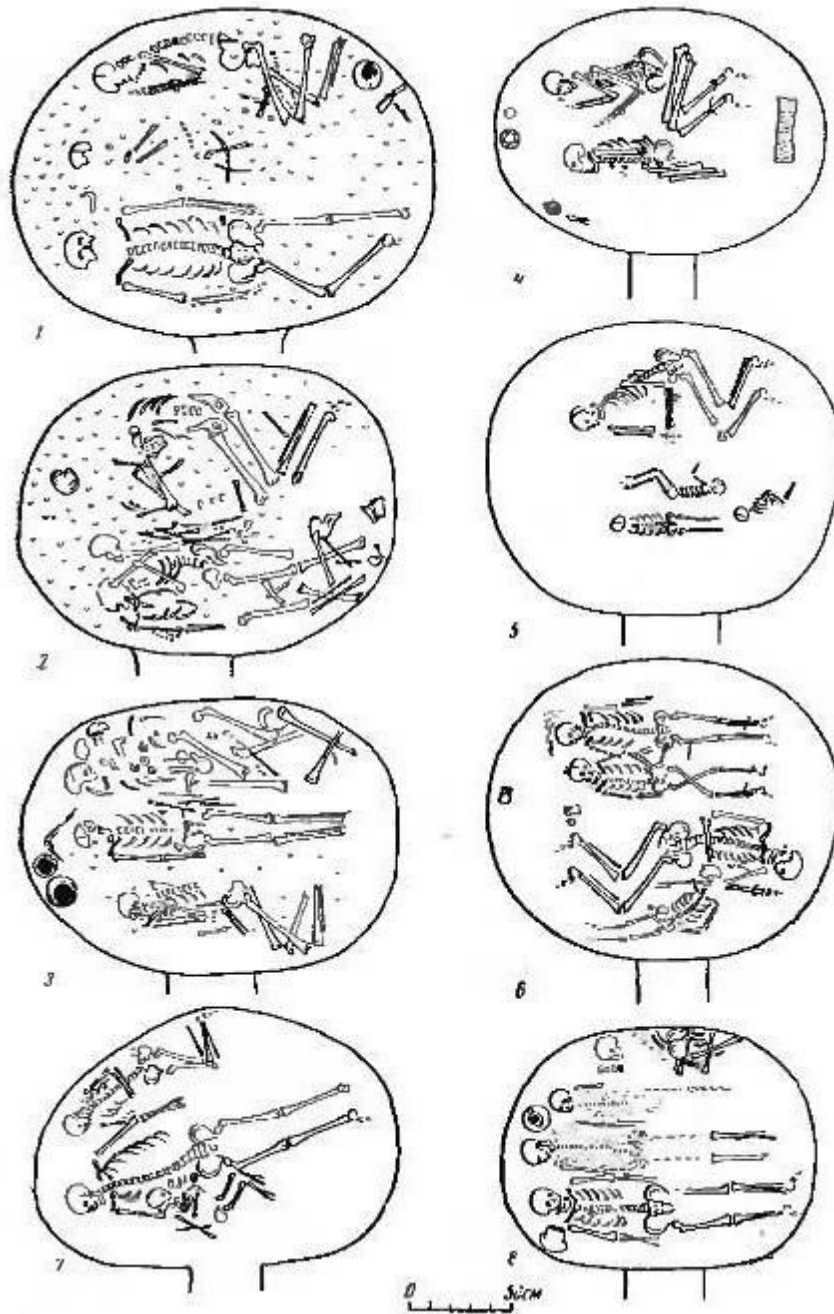
Рис. 2. Різні типи катакомб та дромосів: 1, 4 – катакомби з забитою глиною камерою; 2, 3, 5 – катакомби з порожніми камерами; 6 – поховання на Маяцькому могильнику з дромосом-напівземлянкою; 7 – кенотаф-дромос з підбоєм і похованими в ньому залишками коня та жінки (за С.О Плетнєвою).

Рис. 3. Поодинокі поховання: 1, 2 – поховання чоловіків; 3, 4 – поховання жінок; 5, 6 – поховання дітей (за С.О Плетнєвою).

Рис. 4. Парні поховання: 7 – 9 – поховання чоловіків і жінок (за С.О Плетнєвою).

Рис. 5. Подружні та сімейні поховання: Подружні: 1, 2 – чоловік, жінка та дитина; 3 – змішане поховання; Сімейні: 4 – поховання жінок; 5, 6 – поховання жінки з дітьми; 7 – поховання чоловіка з дітьми; 8 – поховання двох чоловіків, дитини та жінки (за С.О Плетнєвою).

Рис. 6. Тризни: 1, 2 – тип III; 3, 4 – тип I; 5 – тип II (за С.О Плетньювою).

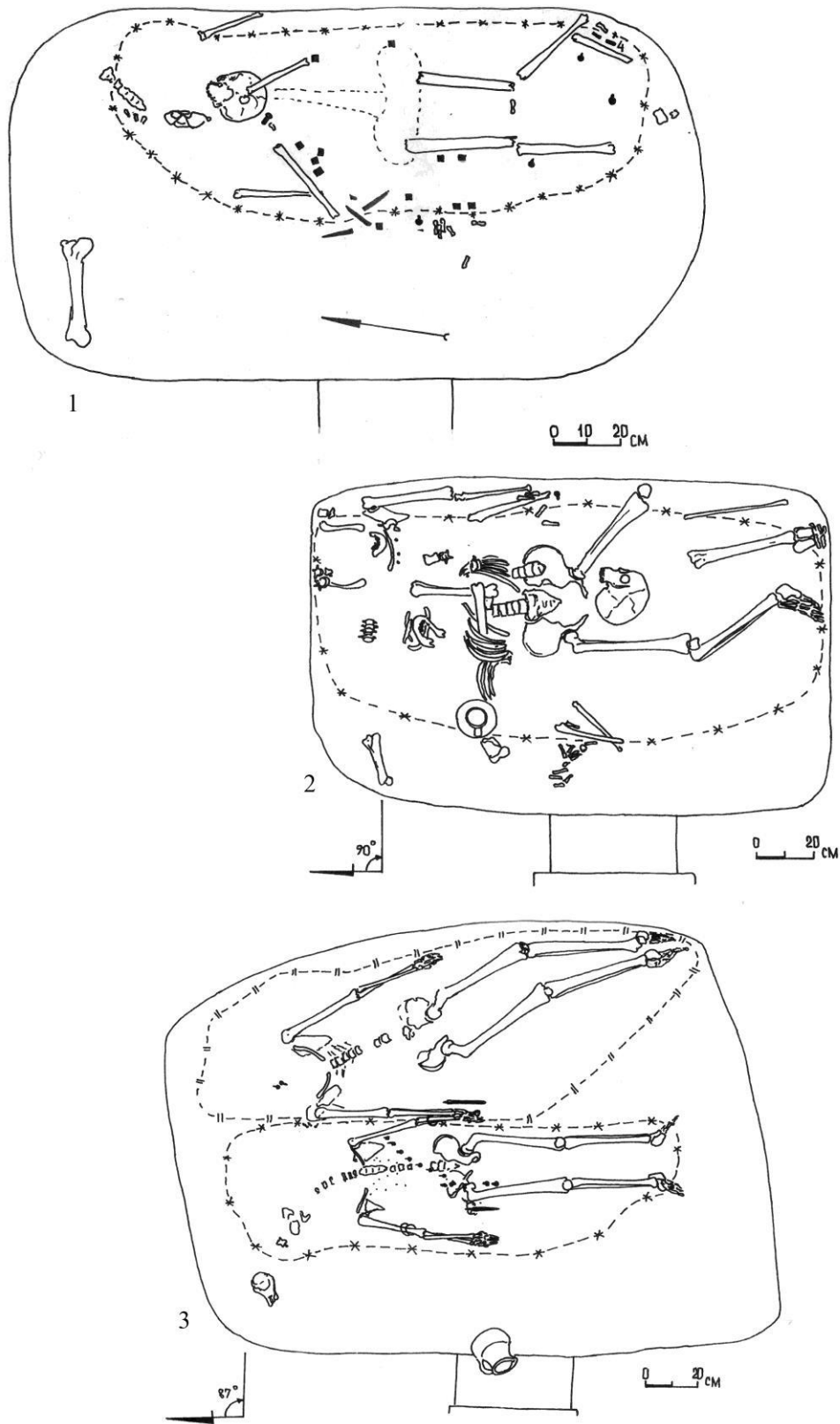
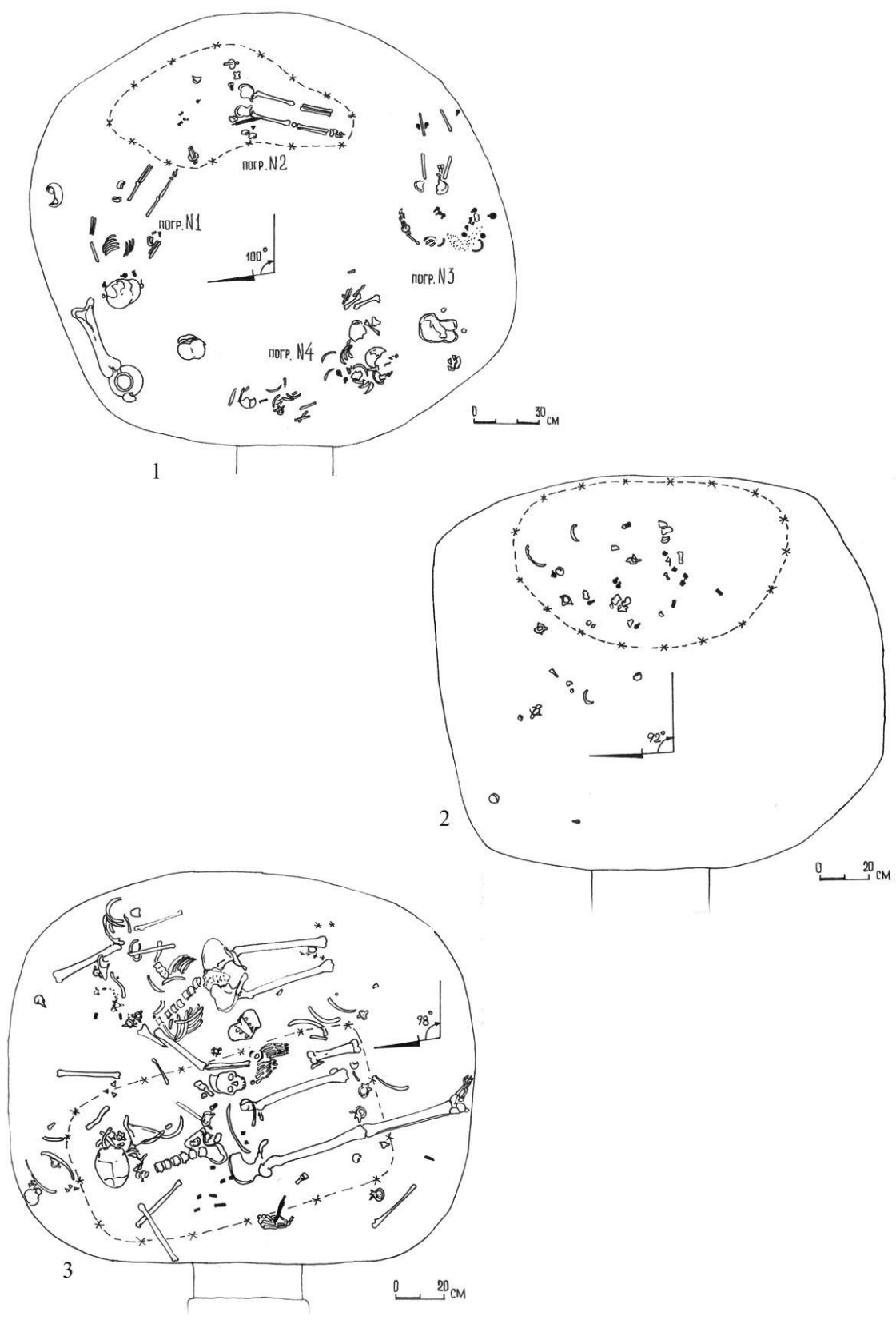
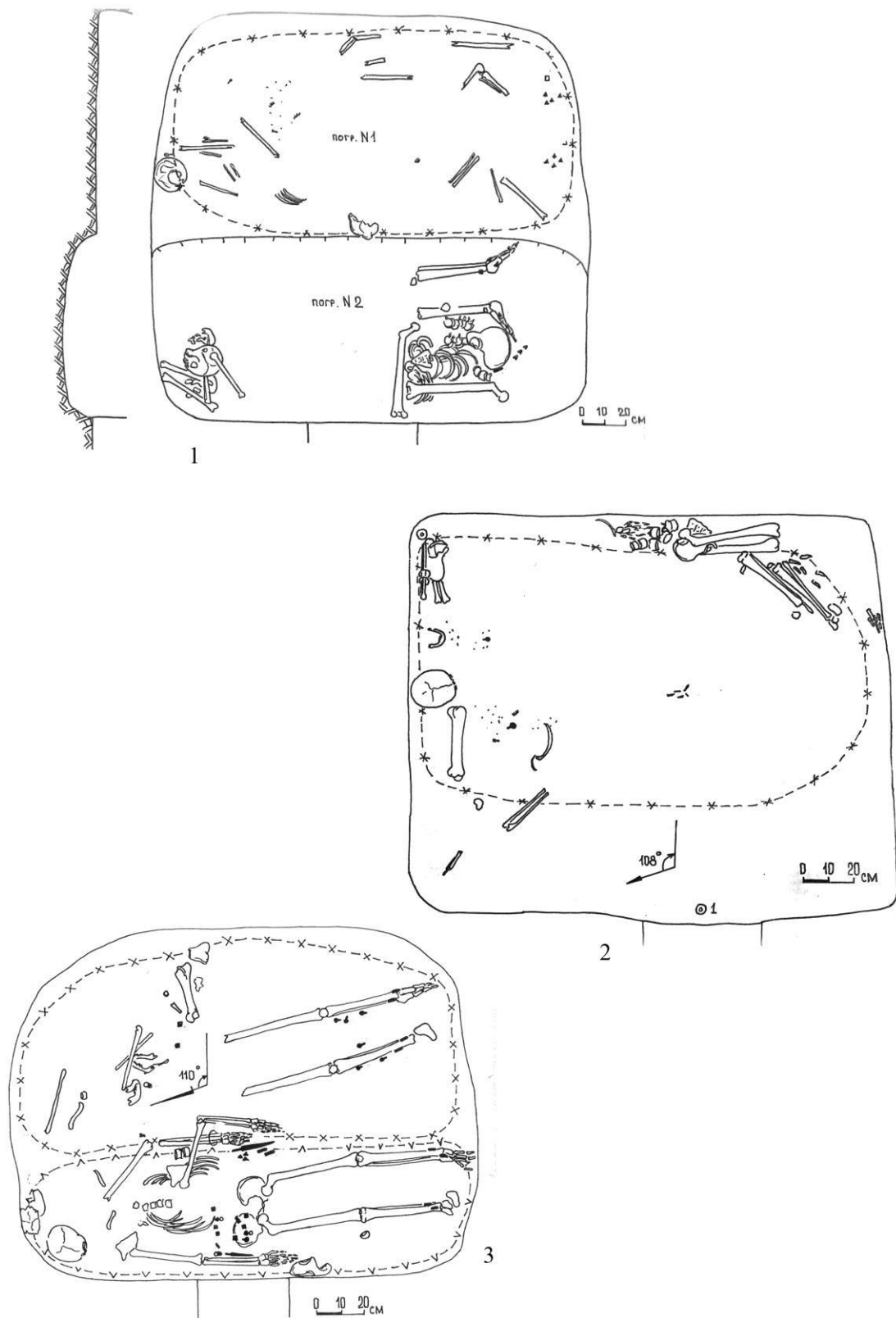

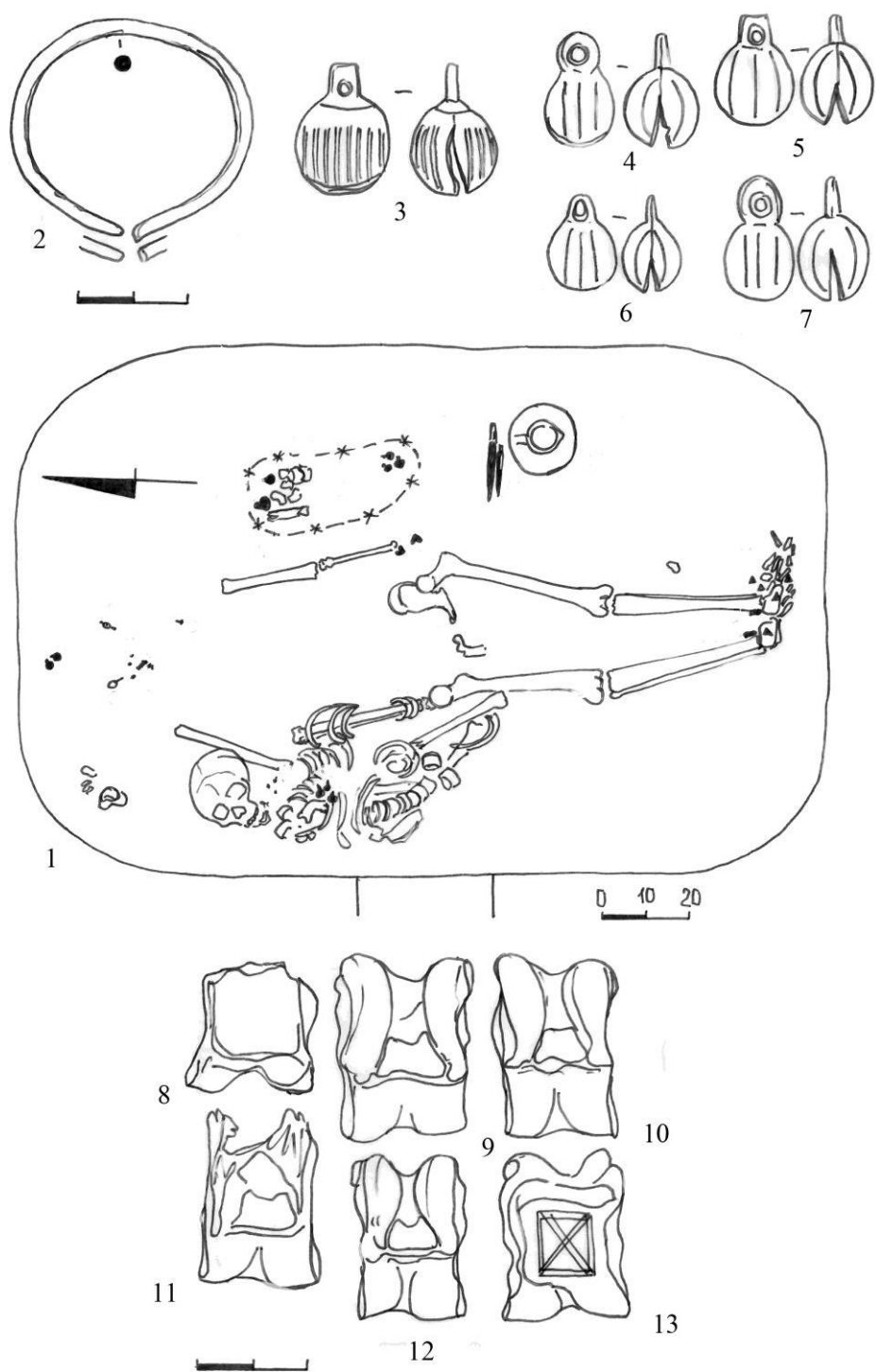
Рис. 7. Катакомби Верхньосалтівського могильника (За В.С Аксбоновим).

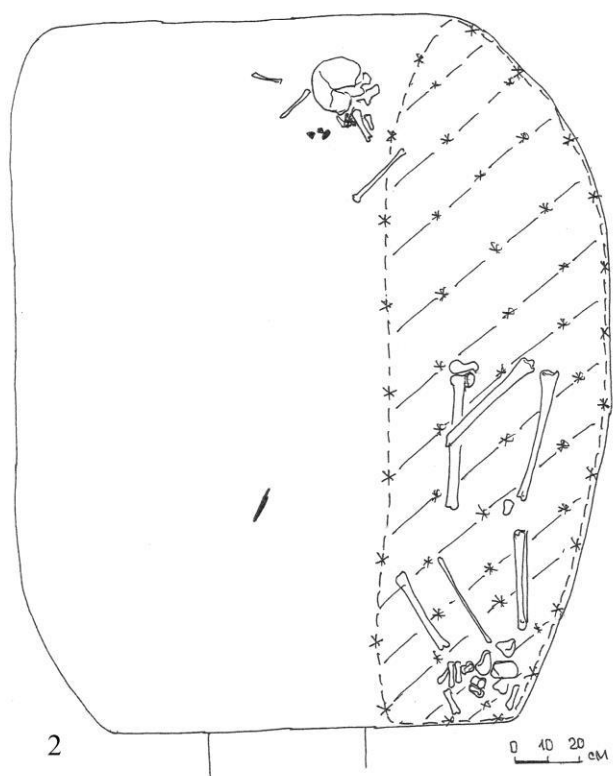
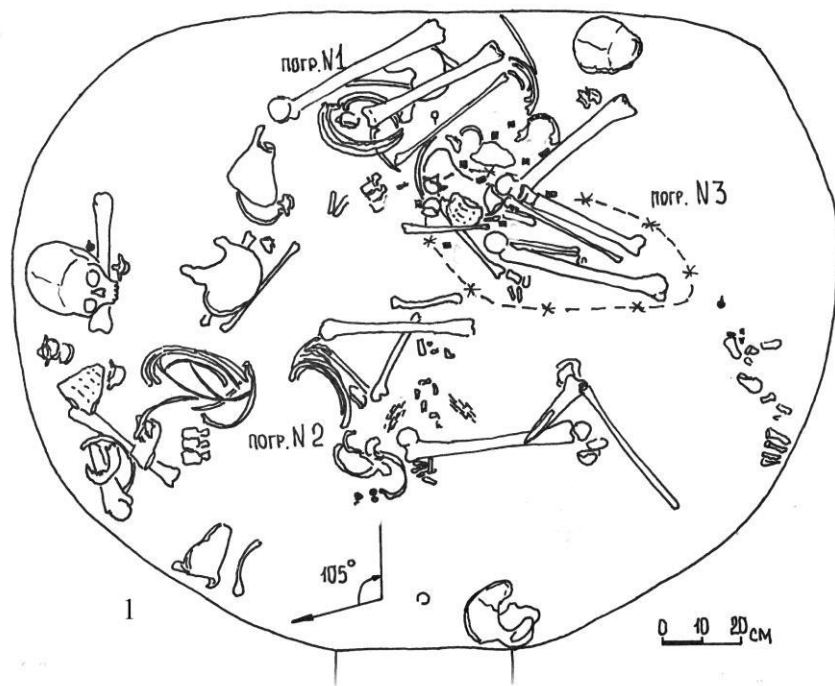
Рис. 8. Катакомби з порушеними кістяками Верхньосалтівського могильник (За В.С. Аксьоновим).

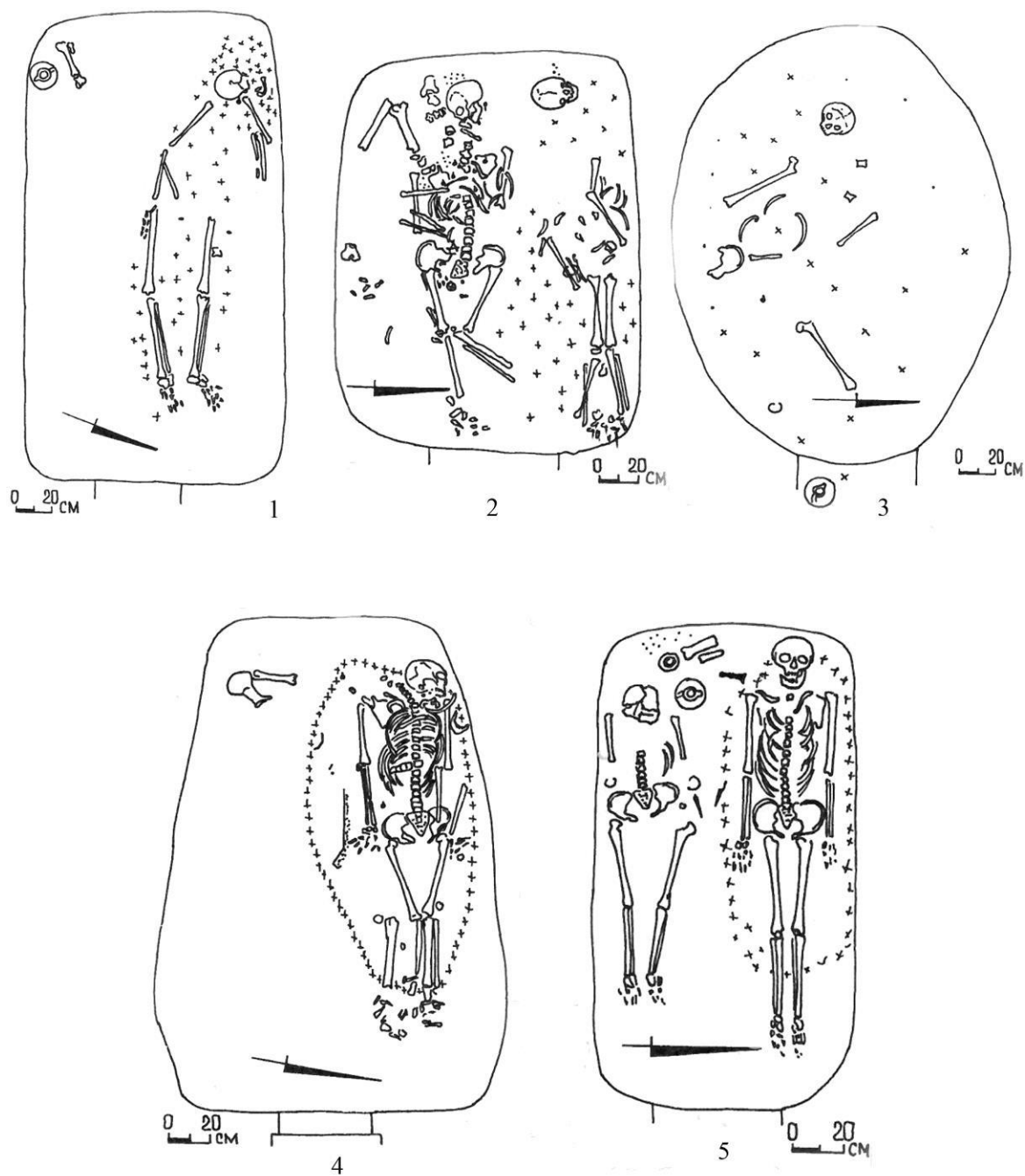
Рис. 9. Катакомби Верхньосалтівського могильник (За В.С. Аксьоновим).

Рис. 10. Інвентар катакомб Верхньосалтівського могильника (За В.С. Аксбоновим)

Рис. 11. Зруйновані поховання Верхньосалтівського могильника (За В.С. Аксьоновим)

Рис. 12. Катакомби Рубіжанського могильника (За В.С. Аксьоновим).

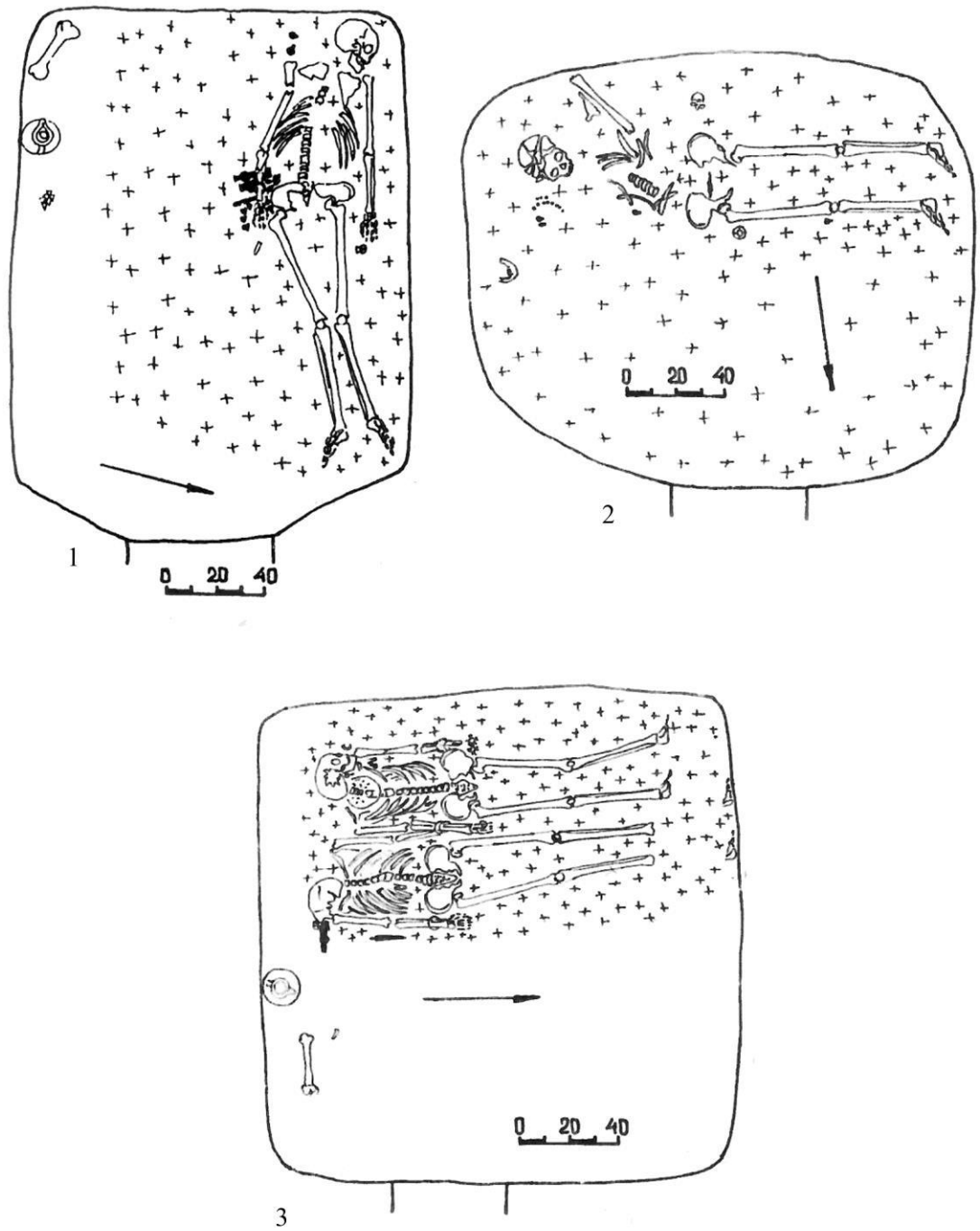
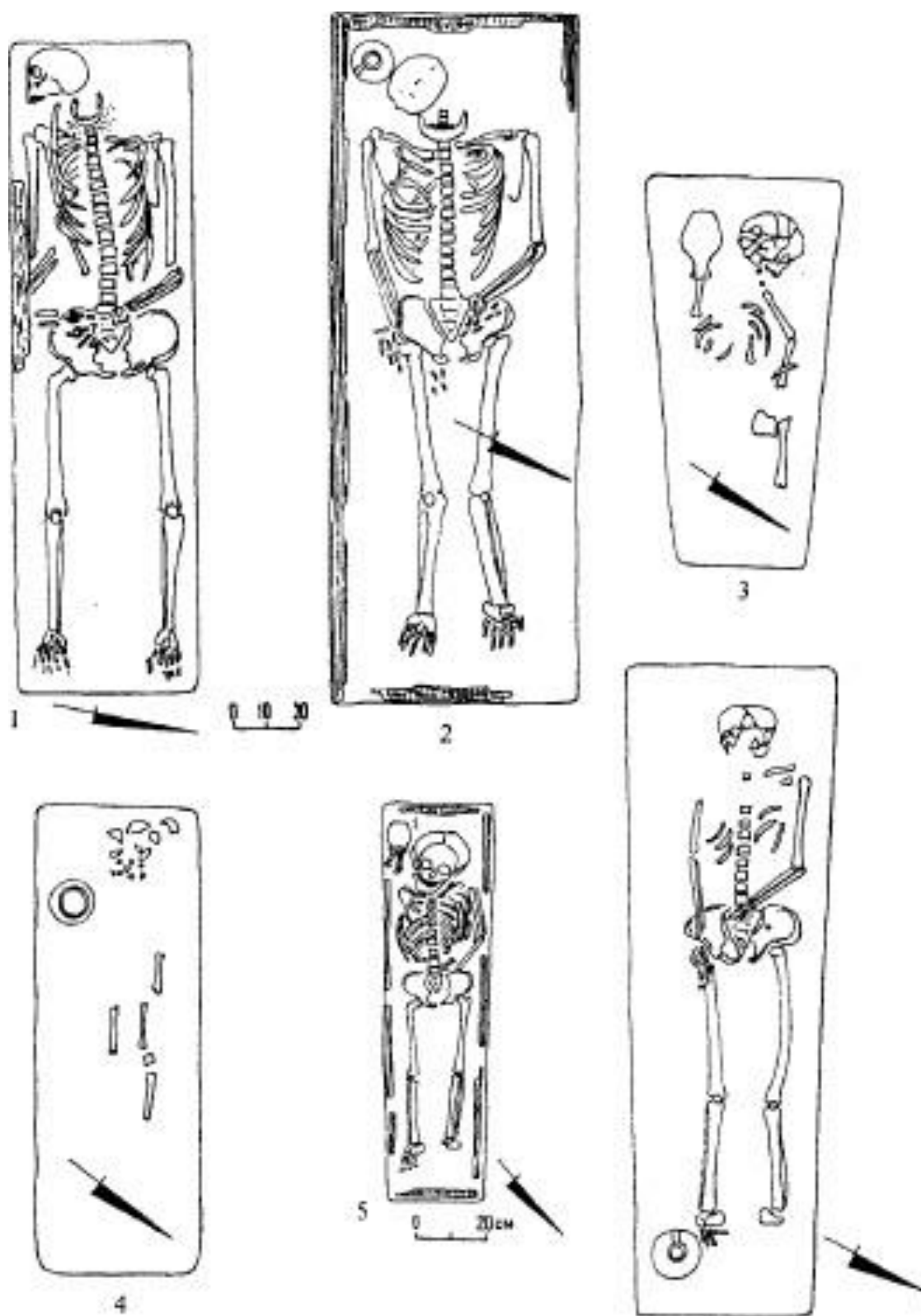
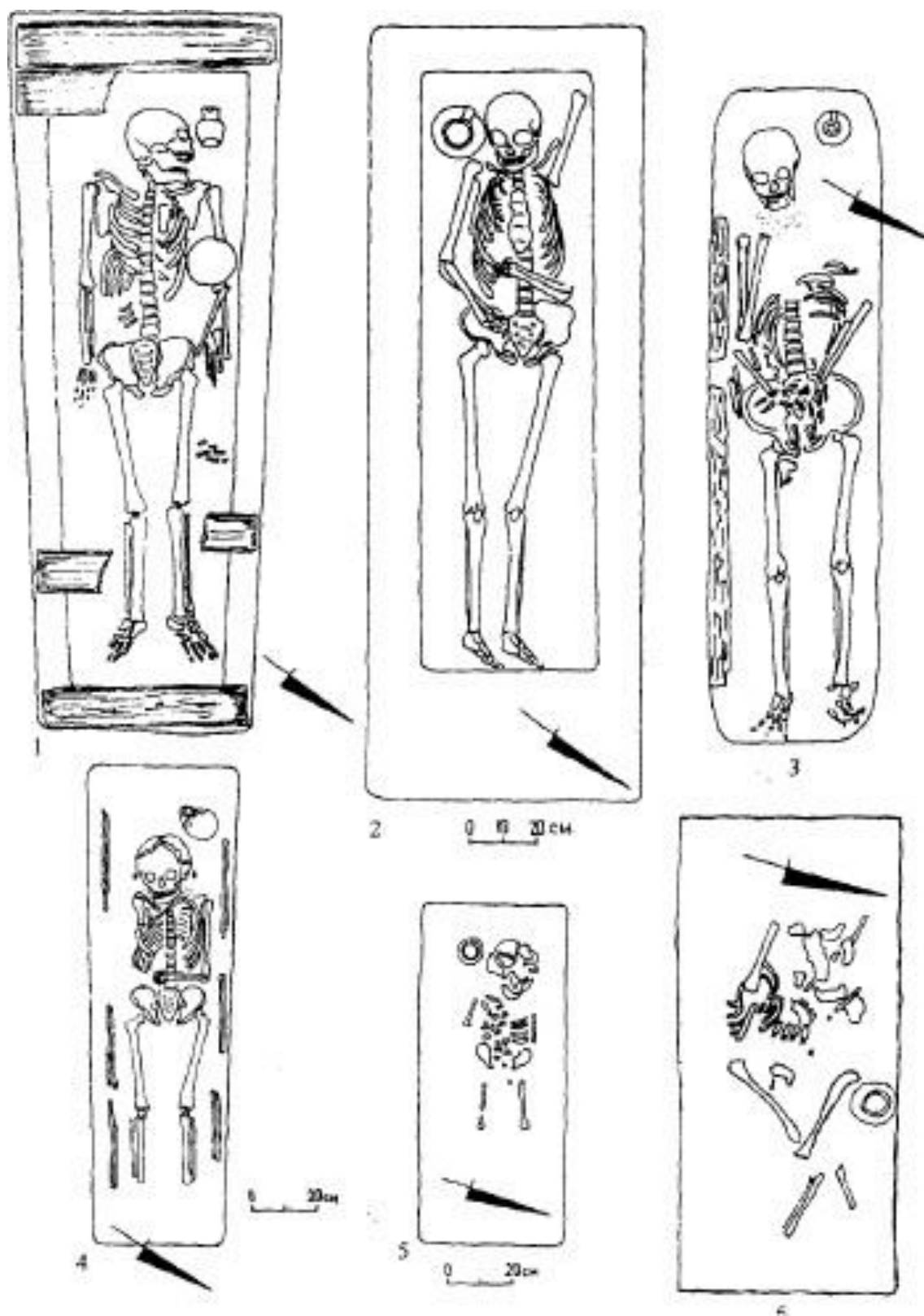

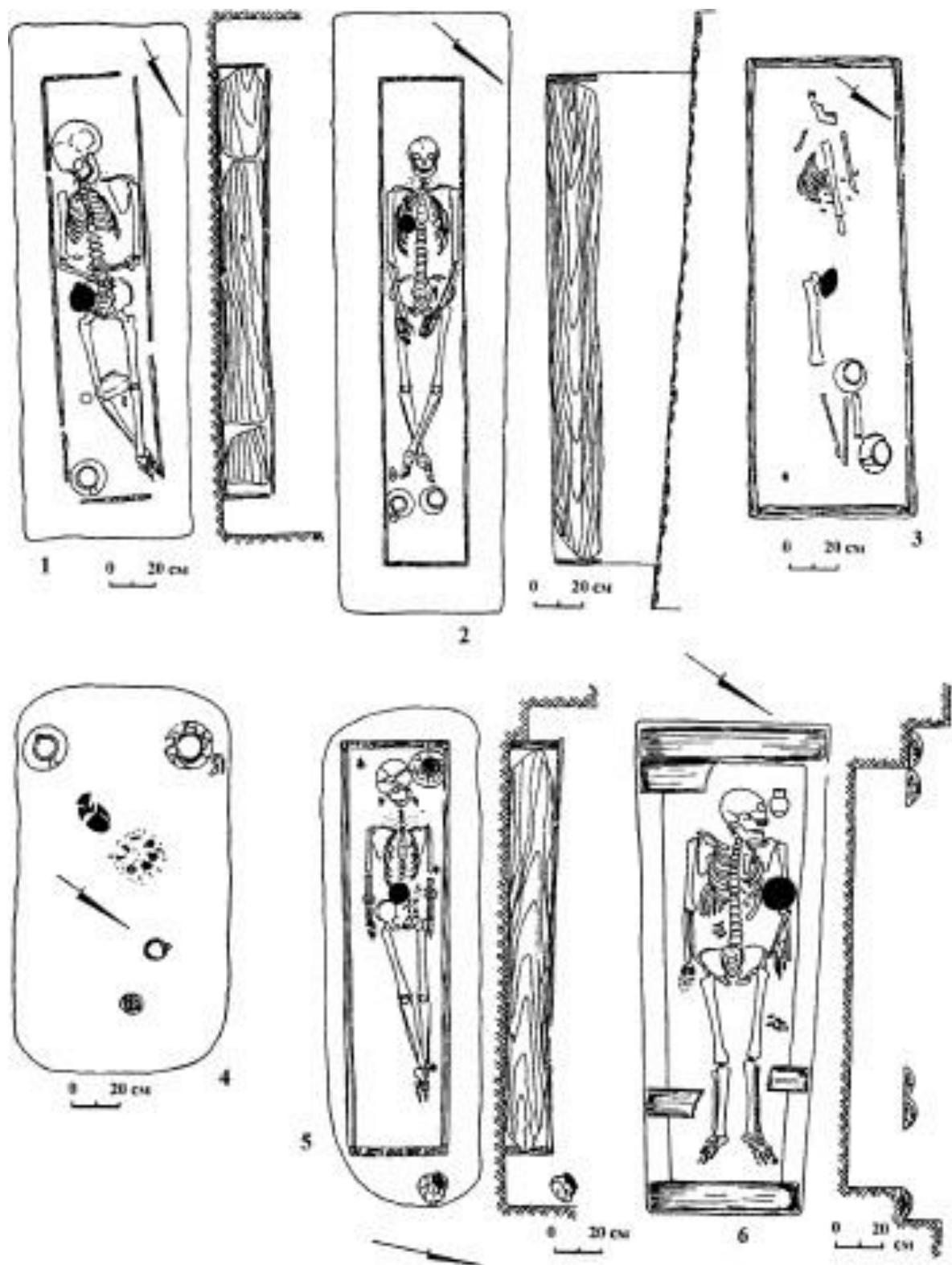
Рис. 13. Катакомби Старосалтівського могильника (За В.К. Міхеевим).

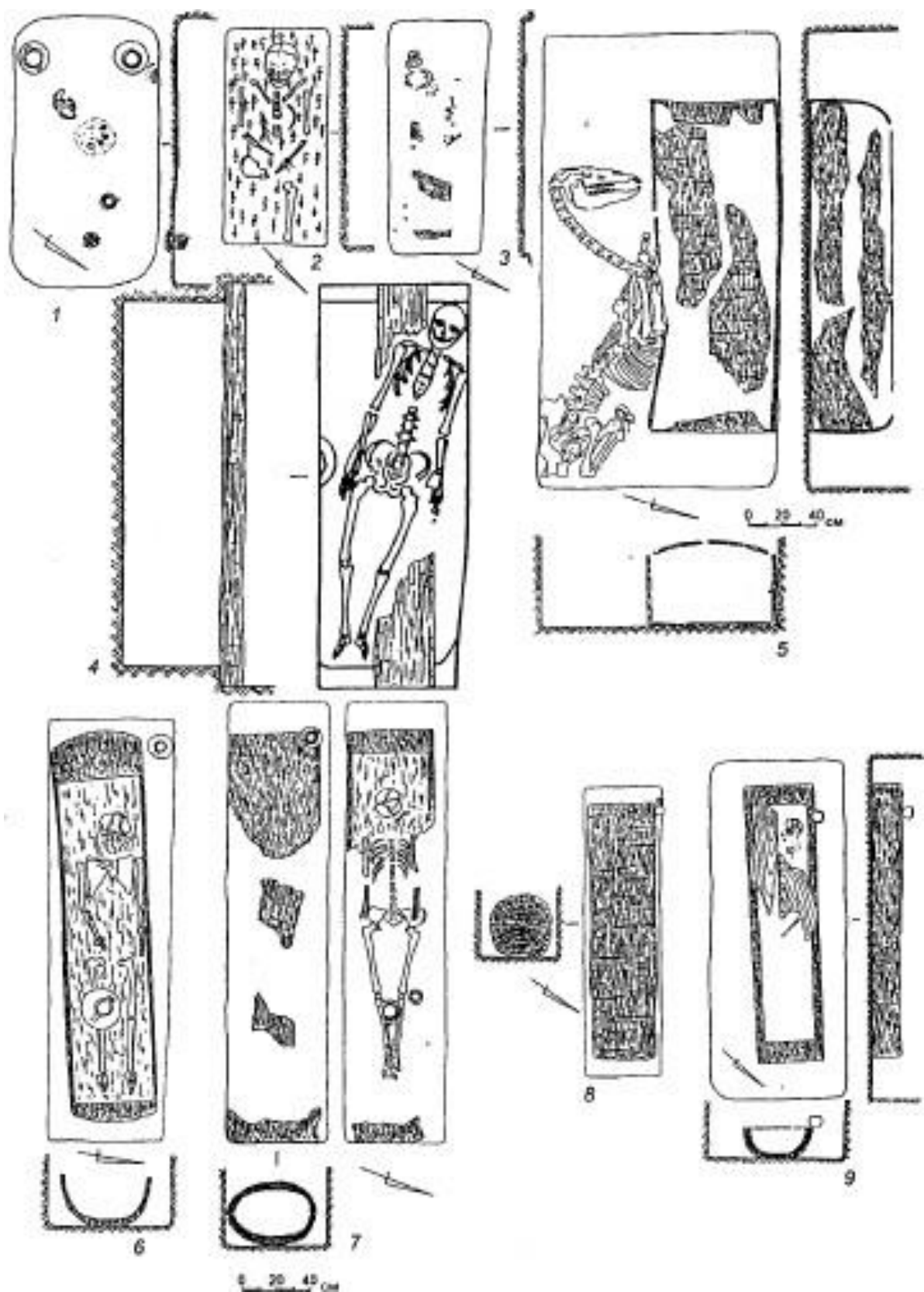
Рис. 14. Поховання могильника біля с. Червона Гусарівка: 1 – поховання № 19; 2 – поховання № 32; 3 – поховання № 12; 4 – поховання № 17; 5 – поховання № 35; 6 – поховання № 37 (за В.С. Аксьоновим).

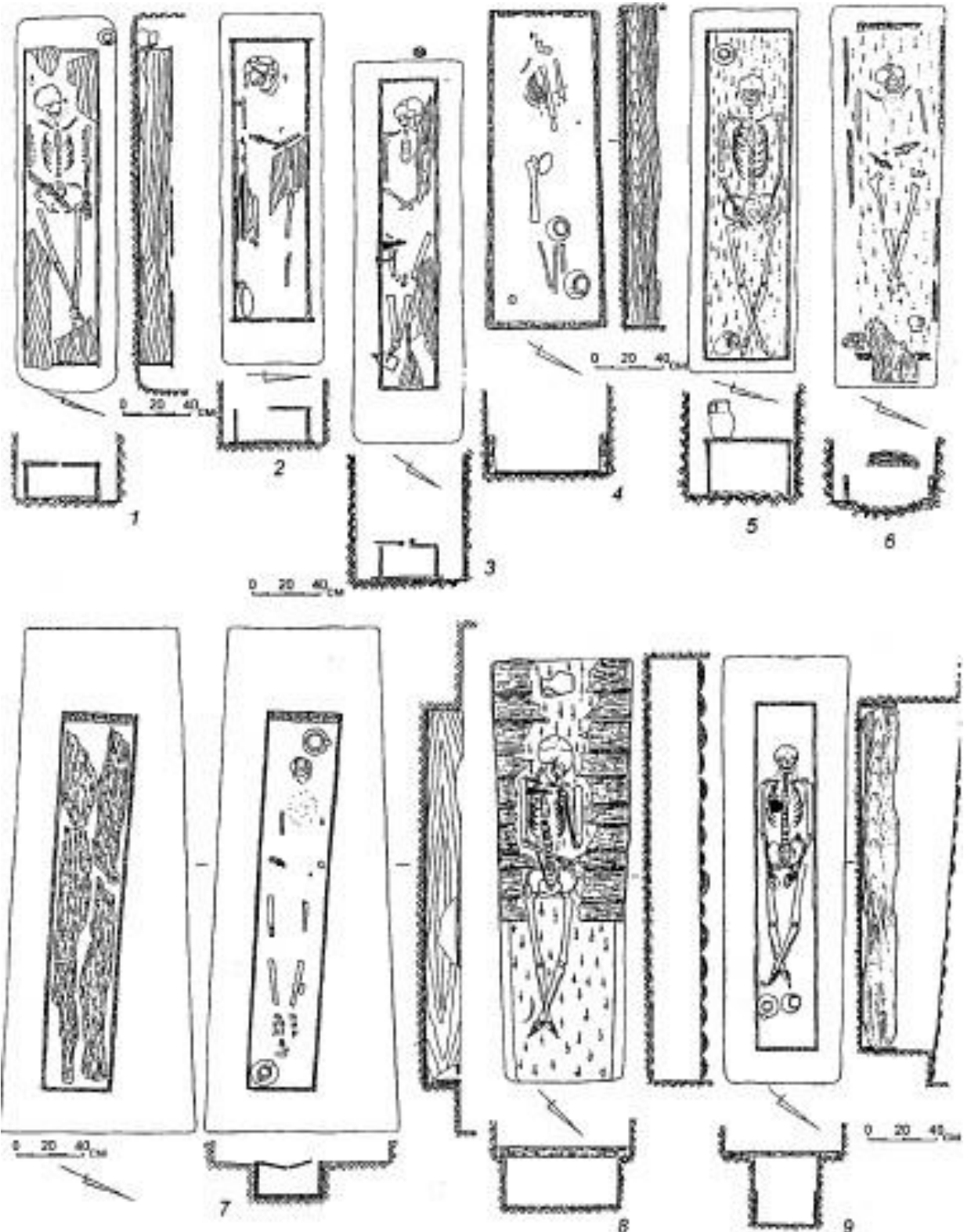
Рис. 15. Поховання могильника біля с. Червона Гусарівка: 1 – поховання № 36; 2 – поховання № 4; 3 – поховання № 20; 4 – поховання № 26; 5 – поховання № 38; 6 – поховання № 136 (за В.С. Аксьоновим).

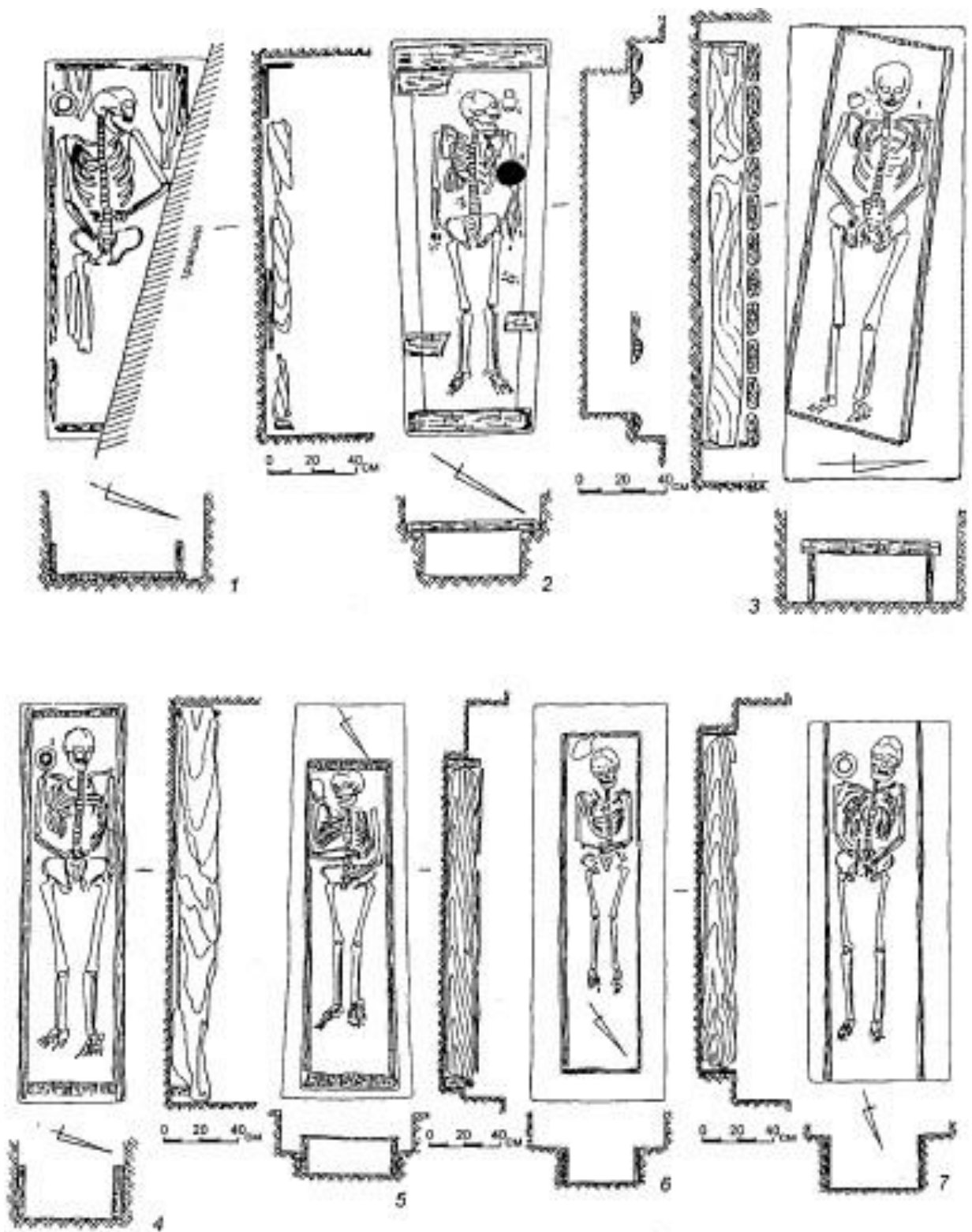
Рис. 16. Поховання з дзеркалами зі праболгарських могильників верхнього Подонців'я: 1 – поховання № 88 (Червона Гірка); 2 – поховання № 90 (Червона Гірка); 3 – поховання № 97 (Червона Гірка); 4 – поховання № 164 (Червона Гірка); 5 – поховання № 311 (Червона Гірка); 6 – поховання № 36 (Червона Гусарівка) (за В.С. Аксьоновим).

Рис. 17. Поховання могильника Червона Гірка: 1 – поховання № 158; 2 – поховання № 87; 3 – поховання № 300; 4 – 95; 5 – поховання № 245/к-17; 6 – поховання № 62; 7 – поховання № 143; 8 – поховання № 257; 9 – поховання № 170 (за В.С. Аксьоновим).

Рис. 18. Поховання могильника Червона Гірка: 1 – поховання № 298; 2 – поховання № 207; 3 – поховання № 199; 4 – 97; 5 – поховання № 68; 6 – поховання № 54; 7 – поховання № 278; 8 – поховання № 89; 9 – поховання № 90 (за В.С. Аксьоновим).

Рис. 19. Поховання могильника Червона Гусарівка: 1 – поховання № 39; 2 – поховання № 36; 3 – поховання № 107; 4 – 42; 5 – поховання № 108; 6 – поховання № 6; 7 – поховання № 26 (за В.С. Аксьоновим).